

המיסיון הגרמני מירושלים נוכח גואלי קרקע ציונים בשפלת יהודה (1886-1906)

גיל גורדון

מקורות בהיסטוריוגרפיה הציונית כרכו את שמו של ארגון המיסיון של הגרמני יוהן לודוויג שנלר מירושלים – 'בית היתומים הסורי' (Das Syriche Waisenhaus) בכינויו הרשמי – בתולדותיהן של המושבות העבריות רחובות ובאר יעקב. הארגון הוצג כנוטל חלק בשלוש פרשיות של תחרות נמרצת על מקרקעין שהתנהלה במפנה המאה מול גואלי קרקע ציונים באזור.¹ הפרשייה הראשונה הייתה רכישתה של אדמת דוראן, שעליה הוקמה המושבה רחובות (1890); הפרשייה השנייה עסקה בהרחבת מושבה זו, תריסר שנים אחר כך, אל תחומי הנחלה 'פרדס יאסין' (1902); האירוע השלישי היה עסקת מקרקעין ידועה, שבעקבותיה הוקם מושב הפועלים באר יעקב על חלק מאדמת חווה

* מאמר זה הנו חלק מעבודת דוקטור המצויה כיום בשלבי כתיבה באוניברסיטת חיפה, שנושאה 'סוכן תרבות בארץ זרה: פעילות הארגון המיסיוני "בית היתומים הסורי" של שנלר בארץ ישראל בשלהי התקופה העותמנית', בהנחיית פרופ' יוסי בן-ארצי מאוניברסיטת חיפה ופרופ' חיים גורן מהמכללה האקדמית תל חי. אבקש להודות מאוד לשני מנחיי אלה על סיועם. כן ברצוני להודות לפרופ' יוסי כץ מאוניברסיטת בר-אילן לפרופ' דוד קושניר מאוניברסיטת חיפה על שטרחו להעיר למאמר זה טרם פרסומו.

המאמר מוקדש לפרופ' יהושע בן-אריה, חוקר ירושלים הגדול, כדי להבליט שני פנים בתולדותיה: האחד – היות העיר מרכז השלטון המחוזי, המקום שבו הוכרעו ונרשמו עסקאות מקרקעין מרוחקות, והשני – היותה הבסיס הנוצרי המרכזי לפעילותם של כנסיות ומיסיונים שונים בכל רחבי הארץ.

1 על המונח 'גואלי קרקע', המתאים יותר לענייננו מאשר 'סוחרי מקרקעין', ראו שמואל אלמוג, 'הגאולה ברטוריקה הציונית', רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים, 1990, עמ' 13-17.

שהחזיקו הגרמנים מערבית לרמלה, היא 'ביר סאלם' (1906).² השתתפותו של ארגון המיסיון בזירה זו הוטמעה גם בחיבורים מודרניים, הגם שהמידע על אודותיו היה עד כה לוט בערפל. מקורות חדשים שהתגלו לאחרונה בגרמניה מאפשרים לשפוך אור חדש על כל הנושא.³

מאמרי נועד לנתח את פעילות המיסיון של שנלר בזירת המקרקעין באזור שפלת יהודה בשנים 1886-1906. אציג את קורות האידאולוגיה ההתיישבותית של הארגון הפרוטסטנטי ואת מאמציו ליישמה, אקביל את אלה לאירועים הציוניים המוכרים בתקופה תוססת זו,⁴ ולבסוף אציע מסקנות באשר למידת מעורבותו, או אי-מעורבותו, של המיסיון בפרשיות הנדונות.

אופיים החשאי למחצה של מאבקים על מקרקעין, בצד פריסתם הרחבה של המקורות, חלקיותם ומגוון השפות שבהן נוהלו הדברים הן הסיבות העיקריות למיעוט מחקרים בנושא.⁵ מדובר, לענייננו, בזירה מורכבת ורבת אינטרסים. במרכזה ניצבו המיסיונר הפרוטסטנטי, גואל הקרקע הציוני, בעל המקרקעין, וכן מושל המחוז הטורקי (מתצ'רף) והקונסול הגרמני ממקום מושבם בירושלים. סביבם פעלו שחקני משנה: ארגון האם של המיסיונר באירופה, משקיעים יהודים מחו"ל, גורמי השער העליון בקושטא והשגריר הקיסרי הגרמני שם, מושל הנפה (הקאימקאם) של יפו ואף פקידים בעיריית רמלה.⁶ ביניהם התרוצצו מתווכים, מודדים, ספסרים, מדליפים, חורשי שמועות ומתחרים.⁷ תיאור מקיף ומפורט

- 2 לימים 'חוות שפון' (Spohn), כיום בשטח קיבוץ נצר סירני. ראו בהמשך.
- 3 מאמר זה מבוסס ברובו על ארכיון בית היתומים הסורי, המצוי בחטיבה K8 בארכיב המרכזי של הכנסייה האוונגלית המחוזית של שטוטגרט (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, להלן LKAS). עבור הסדרות המצויות שם אשתמש בקיצורים הבאים: דוח שנתי של המוסד (Jahresbericht, JB); רבעון המוסד 'השליח מציון' (Der Bote aus Zion, BAZ), פרוטוקול ישיבת הנהלה בגרמניה (Sitzung des Vorstandes des Syrischen Waisenhaus-Protokolle aus Köln, SVSW). מקור משלים מצאתי בארכיון הקונסוליה הגרמנית, חטיבה 67 בגנוך המדינה, כרך משנה 'הקונסוליה הגרמנית ביפו', תיק 67.2.3.67 'ביר סאלם', המטופל כאן לראשונה (להלן: ג"מ, קג"י).
- 4 יוסי בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ ישראל (1882-1914), ירושלים: תשמ"ח, עמ' 24-28.
- 5 שבע שפות נשמעו בזירה המתוארת: רוסית, צרפתית, גרמנית, ערבית, טורקית, עברית ויידיש.
- 6 מחוז (סנג'ק) ירושלים, שמאז 1874 הוכפף ישירות לקושטא, ניהל גם את שפלת יהודה. יפו, אחת מנפותיו, פיקחה על רמלה. בשלהי שנות השמונים קיבלה זו האחרונה מעמד של נפת משנה.
- 7 האריסים מעבדי הקרקעות לא היו גורם משמעותי בזירה. פיגוים או הסדרתם מחדש

של מהלכי כל המשתתפים הללו ומניעיהם יחרוג, על כן, מתחומי ההיקף של מאמרי ומיכולותיו. אתמקד אפוא בגרמני, שהיה עלום עד היום, מול מתחרהו הציוני, שצעדיו ידועים ויוצגו בתמצית המתאימה. כל אלה יוצבו בתוך המסגרת ההכרחית להבנת התקופה והאווירה הכללית בה.⁸

מבוא: חזונו ההתיישבותי של המיסיונר הפרוטסטנטי י"ל שנלר

המיסיונר הפרוטסטנטי יליד גרמניה יוהאן לודוויג שנלר (Johann Ludwig Schneller, 1820-1896) (איור 1) הגיע לארץ ישראל בשנת 1854 בשליחות ארגון שוויצרי להכשרת מיסיונרים, 'מיסיון עולי הרגל' מסנט. כרישונה (Pilgermissionsanstalt, St. Chrischona) ליד בזל.⁹ בשנת 1860 ייסד האיש בירושלים פנימייה חינוכית בשם 'בית היתומים הסורי' עבור קומץ יתומים שהציל ממהומות בין-עדתיות שהתפרצו בלבנון. במוסד הוקמה, בגיבוי מוסד האם השוויצרי, מערכת חינוך מקיפה עבור נוער ערבי עזוב, שכללה הכשרה מקצועית בסדנאות מלאכה מגוונות. המקום התבסס על מסורת פרוטסטנטית רבת שנים שראתה את ייעודה בעיצובו של המתבגר כאומן, בעל מקצוע עצמאי המפרנס את עצמו בכבוד, תורם לקהילה ומשמש מופת אישי לחברה שסביבו. תכניתו האסטרטגית של שנלר הייתה, בתמצית, לקדם את הבשורה הנוצרית על ידי פיזורם של בוגרי מוסדו בערים ויישובים כדי 'לפרוס נקודות בארץ ולכסות אותה ברשת של התיישבות אוונגלית של ילידי המקום'.¹⁰

באמצע שנות השבעים הפך המוסד לבית החינוך הפרוטסטנטי הגדול בירושלים, ונוסף למצעו תחום חדש: לימודי חקלאות. המגמה לעבור לחקלאות כאורח חיים עמדה בחללה של ארץ ישראל בכלל כבר מסוף שנות השישים. חוק מקרקעין חדש שנכנס לתוקף באימפריה העותמנית אפשר לזרים, בתנאים

הוטלו, בדרך כלל, על הרוכש.

8 התאריכים העבריים יומרו, לצורכי אחידות, לתאריכים לועזיים. מידות המקרקעין יבחינו בין 'דונם', הדונם המטרי (1,000 מ"ר) לבין 'דונום' עותמני (919 מ"ר), שהתבסס על הכפולה 40X40 אמה מרובעת (פיק), שהופיעה לעתים במקורות.

9 על הארגון ומייסדו ראו אלכס כרמל, 'פעילותו של כריסטיאן פרידריך שפיטלר בבזל לבינויה מחדש של ארץ ישראל במאה התשע עשרה', דברי הקונגרס השמיני של מדעי היהדות, ב, ירושלים: תשל"ב, עמ' 139-144.

10 JB 1860-1861, pp. 4-5

מסוימים, לרכוש או לחכור אדמות ולעבדן.¹¹ חקיקה זו סייעה לביסוס מעמדם של הטמפלרים הגרמנים, שהגיעו ארצה מטעמים תאולוגיים (1868) והקימו בה עד מהרה ארבע מושבות קטנות.¹² ארגון 'אליאנס' היהודי-צרפתי פתח בית ספר חקלאי ראשון בארץ (מקווה ישראל, 1870). מסדר הסאלויאנים הקתולי החל להים בית ספר חקלאי בבית גמאל ב-1873 והוא נחנך ב-1878. גם בירושלים הגיעו מקומיים להכרה שהצטופפות בין חומות העיר לא תספק עוד חיים בריאים ופרודוקטיביים והחלו לתור אחר אדמות להתיישבות מחוצה לה.

במסגרת האסטרטגיה המתפתחת של מוסדו התווה שנלר לענף כיוון שאפתני: לחתן את בוגרי המגמה החקלאית עם חניכות ערביות ממוסד חינוך גרמני מקביל – 'טליתא קומי' (Talitha Kumi) בירושלים – ליישבם על הקרקע ולהקים קהילות מופת חקלאיות בארץ.¹³ הרעיון הוזכר לראשונה בפרסומי בית היתומים הסורי בשנת 1872, והיה העתקה של מודלים שפעלו באיזורי מיסיון אחרים בדרום רוסיה ובהודו ובמערב ובדרום אפריקה.¹⁴ המיסיונר התעלם מהסתייגותו של מוסד האם שלו בשוויצריה מן הרעיון,¹⁵ חיפש בגרמניה תומכים למימוש ועד מהרה פתח בירושלים חשבון עצמאי אצל בנק פרוטיגר (Frutiger) לצורך איסוף תרומות וניתק את תלותו בזול לעניין זה.¹⁶ אגרונום גרמני שנשלח משוויץ כדי לעבד את אדמות בית היתומים הסורי נוצל לפתיחת המגמה החקלאית המתוכננת (1874).

11 החוק נרשם כפרוטוקול, ומדינות אירופה הוזמנו לחתום עליו. פרוסיה, בשם 'הברית הצפון-גרמנית', חתמה עליו ביום ה-7 ביוני 1869. שנלר וארגונו היו נתונים לחסות הקונסוליה הפרוסית דאז.

12 ניסיונות של קבוצות מילינאריות אמריקניות לייסד קולוניות חקלאיות בארץ החלו כבר משנות החמישים. ראו רות קרק, 'יפו 1799-1917, ירושלים: תשמ"ה, עמ' 61-74.

13 טליתא קומי, מוותיקי המוסדות הגרמניים בירושלים, נוסד על ידי ארגון 'האחיות הדיאקונסיות מקייזרסורט'. ראו יהושע בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים: תשל"ט, עמ' 183-185.

14 JB 1872, pp. 8-9, JB 1873, p. 12 וגם JB 1877, p. 3. את הרעיון קיבל שנלר ממיסיונר עמית שביקר בארץ ישראל. ככל הנראה מדובר בשליח של המיסיון של באזל (Basler Mission), ארגון ותיק ורב עוצמה שפעל באזורים אלה. הכוונה הייתה לספק למומרים הערבים מסגרת חיים חדשה, חלופה לכור מחצבתם שאותו נטשו.

JB 1873, p. 23

16 אלכס כרמל, 'לתולדותיו של יוהאנס פרוטיגר, בנקאי בירושלים, 1840-1914', קתדרה 48, ירושלים: תשמ"ח, עמ' 49-72.

בשנת 1875 החל שנלר לחפש בשפלה הפנימית קרקע להקמת מושבה,¹⁷ וכעבור שנתיים איתר שטח מתאים אי שם בסביבת רמלה.¹⁸ הוא פתח במסע תעמולה בגרמניה לטובת העניין וניצל את תשומת הלב שהעניקו מעצמות אירופה לאזור עקב מלחמת רוסיה-טורקיה. במנשר הסברה מיוחד מסר שחיפושיו מכוונים לחכירת אדמה ממשלתית בזול,¹⁹ והקים 'קרן קולוניזציה' מיוחדת שריכזה את התרומות הייעודיות שכבר הצטברו (45,000 פרנק). המיסיונר טרח להסביר שאין דמיון בין יוזמתו, בעלת הפוטנציאל המצוי, לבין יוזמת הטמפלרים, שנראתה בעת ההיא כנתונה בקשיים.²⁰ הקמתה של פתח תקווה (1878) הייתה סימן מעודד לנכונות הרשויות להעביר מקרקעין לאירופים.²¹ המיסיונר הכפיל את מאמציו אצל הרשויות, גייס לעזרתו את הקונסול הגרמני פון-מינכהאוזן (v. Münchhausen), אך נתקל בקיר אטום: בקשתו לזכות בקרקע חנם – בזכות היותו מוסד סעד – נדחתה, פנייתו לקבלה בסכום סמלי סורבה, ושאלתו בדבר האפשרות לקבל מענק ממשלתי בהיותו 'גורם המפתח את הארץ', שאותה הפנה אל השער העליון מאוחר יותר, לא זכתה למענה. בשנת 1880 ניסה המיסיונר להסתייע בשגרירות

17 מבנה הבעלויות בשפלה נתן הזדמנות לרכוש חטיבות קרקע פרטיות גדולות מיד ערבים אמידים או כנסיות, והכשרת הדרך מירושלים ליפו, בראשית העשור, הפכה את שפלת יהודה לנגישה יותר למתעניינים. מנגנון רשמי של מכירות פומביות של אדמות כפרים נטושים או דלילות אוכלוסין הוקם כבר בחוק המקרקעין העותמני של שנת 1858, אך באמצע שנות השבעים העמידו הרשויות קרקעות ממשלתיות למכירה ישירה, וזאת עקב קשיים כלכליים גוברים והולכים של השלטון המרכזי. ראו יצחק שכטר, 'רישום הקרקעות בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה', קתדרה 45, ירושלים: תשמ"ח, עמ' 147-160; רמי יורעאל, 'טיוטה של קול קורא מאת משה יואל סלומון אל מנהיגי תנועת חבית-ציון ברוסיה (שלהי תרמ"א ראשית תרמ"ב)', קתדרה 10, ירושלים: תשל"ט, עמ' 191, הערה 56.

18 חסרים פרטים על אודות מהלכיו של שנלר בעשור זה. ראו JB 1879, pp. 21-22; L. Schneller, Vater Schneller, Leipzig: 1898, pp. 145-146; המוסד, פון אורלי C. v. Orelli, Durch's Heilige Land, Basel: 1879, p. 19, שאף הפנה לפרסום בתוך (1889, 5 (s. 146) *Neueste Nachrichten aus dem Morgenlande*;

Pstr. Pflanz, *Verlassen, nicht vergessen*, Neu-Ruppin: 1903, s. 209-211 (Waisenhau Colonien im) המנשר נקרא 'מושבות בית יתומים בארץ הקודש' (Heiligen Lande). נמצא בארכיון שפיטלר בבזל, כולל תאריך Staatsarchiv Basel-Stadt, PA653, C4, No. 2 (1877).

20 JB 1877, p. 3

21 כנאמר: 'ליד יפו קנו היהודים כפר שלם, והשמועה אומרת שהם מתכוונים לפצלו לחלקות לצורך מכירה'. ראו JB 1878, p. 9.

הקיסרית בקושטא, אך כעבור שלוש שנים נענה שהקרקעות שבהן התעניין כבר 'הועברו לכפריים בסביבה' ואינן פנויות עוד.²² העיתוי היה לא מוצלח: הסולטאן הֶצֶר אז את צעדיהם של מיסיונים מערביים בממלכה עקב חששו שהשפעתם החברתית, במיוחד באזור ארמניה, גולשת לכיוונים פוליטיים.²³ מושלה הוותיק של ירושלים, מוחמד ראוף פחה, הפגין גם הוא עמדה עוינת כלפי התיישבות אירופים בארץ, ותרם את חלקו לבעיות המיסיונר הגרמני בעת ההיא.²⁴ מבחינה פנים-ארגונית לא פעלו עיכובים אלה לרעת שנלר, שעיסוקו העיקרי בתקופה זו היה קידום המוסד החינוכי שלו בירושלים, וארגונו סבל ממילא ממייעוט בכספים, ממספר לא מספק של מומרים וממחסור בתלמידי חקלאות. מבחינה חיצונית, לעומת זאת, היו השנים שחלפו גורליות, מאחר שעם תחילת שנות השמונים התחוויר לגרמני שהוא איננו היחיד המתעניין בשפלת יהודה. יהודים, ראשוני העלייה הציונית מאירופה, הגיעו ארצה ושוטטו באזור, ואף הם עסקו בחיפוש אחר אתרי התיישבות נוחים. בראשית שנות השמונים עלה בידם להקים שם מושבות חקלאיות ראשונות – ראשון לציון (1882), עקרון (1883) וגדרה (1884). בוואדי חאנין (לימים נס ציונה) רכש מתיישב ציוני חווה פרטית

22 ראו פניית הקונסול רייטץ לסגנו ביפו לברר פרטים ברמלה עבור שנלר, בג"מ, קג"י, תעודה 464 מתאריך 8.8.1883; לעדכון מאוחר יותר של פון אורלי ששתי בקשות שהגיש שנלר לשלטונות סורכו 'אך המיסיונר איננו מתיאש', ראו פון אורלי (לעיל, הערה 18), מהדורה 1884, עמ' 165; מקור אחר מסר שאחת החלופות הייתה 'ליד באב אל-יואד (Babelwad)'. ראו מזכר שנלר מתאריך 22 בנובמבר 1898, בתיק 'ביר סאלם', LKAS, Bst. K8, Bestll. Nr. 154 (כתב יד, ללא מספר).

23 בשנת 1882 נסגרו בהוראת השלטונות שלושים בתי חינוך מיסיונריים ברחבי סוריה בתואנה שתכניות הלימוד שלהם טרם אושרו כפי שחייב חוק החינוך משנת 1869, וגם שנלר נדרש לפתע לדיווחים מפורטים בנושא. השוו: Jeremy Salt, 'A Precarious Symbiosis: Ottoman Christians and Foreign Missionaries in the Nineteenth Century', *International Journal of Turkish Studies*, 1985-1986 III (2), pp. 54-56, מול התכתבות פנימית במשרד החוץ הגרמני בקשר לשנלר: מכתב השגריר פון הצפלד (v. Hatzfeldt) מקושטא אל פון פרפונשר ודלניצקי (v. Perponcher Sedlnitzky) מתאריך 3 באוגוסט 1881, ב'תיק משרד החוץ', LKAS, K8, Bestell. Nr. 153.

24 על ראוף פחה, שהיה ממושליה היעילים של ירושלים (בשנים 1877-1889), ראו דוד קושניר, מושל הייתי בירושלים: העיר והמחוז בעיניו של עלי אכרם ביי 1906-1908, ירושלים: 1995, עמ' 26. על מאבקו בעליות היהודיות ראו למשל מרדכי אליאב, 'פעילותם של נציגי המעצמות הזרות בארץ ישראל במאבק על העלייה ורכישת קרקעות בסוף המאה התשע עשרה', קתדרה 26, ירושלים: תשמ"ג, עמ' 118-128.

מחלוץ גרמני שעזב את הארץ (1883), וממנה החל המהלך לכיוון תל דוראן, שאליה שורכב שמו של המיסיון הגרמני.

איור 1: החלוצים הראשונים בשפלת יהודה

הציוני אליהור-אהרון איזנברג (מקור: ז' צחור (עורך), העלייה השנייה, אישים, ירושלים 1977, עמ' 16)

המיסיונר הפרוטסטנטי יוהאן לודוויג שנלר (מקור: Schneller, Vater Schneller, Leipzig 1904, p. 147)

פרשה ראשונה: המיסיון של שנלר בדוראן (1889-1890)

פרשת קנייתה של אדמת דוראן החלה כיוזמה פרטית של איש חובבי ציון, אליהור-אהרון איזנברג (1863-1961) (איור 1).²⁵ איזנברג הגיע מביילורוסיה

25 לחיבור מפורט המכיל תיארוך מסודר על אודות פועלו של האיש, ראו עבר הדני (עורך), אהרון א' איזנברג: קורותיו, כתביו ותקופתו היישובית, תל אביב: תש"ז. מקור זה הגו הבסיס העיקרי לתיאור פרשת דוראן מההיבט הציוני. הוא הראשון שעירב את שנלר בפרשה, וממנו נפוץ הדבר לכל הספרות המחקרית המאוחרת. ראו גם אסתר שטיין-אשכנזי, 'אהרון-אליהו איזנברג', זאב צחור (עורך), העלייה השנייה (ג),

בשלהי שנת 1886 והשתקע בוואדי חאנין. אל מול מושבות הברון ופקידותן הנוקשה הגה תכנית לרכישת קרקעות כדי לעודד יהודים בעלי אמצעים לעלות ארצה ולהתיישב בה במסגרות עצמאיות. ממקום מושבו נפלה עינו על שטח סמוך בן כ-10,600 דונם בשם 'דוראן'. האתר – שהיה כבר מושא לתחרות בעבר²⁶ – היה שייך לערבי קתולי אמיד מיפו בשם אנטון (בוסטרוס) רוק, ועיבדוהו אריסים בדווים. הוא נמצא בסביבת מושבות יהודה הצעירות, במרחק חצי שעת רכיבה דרומית-מזרחית לוואדי חאנין. עד שלהי שנות השמונים ניסה אייזנברג לשווא למצוא מעוניינים בקרקע זו וברעיונותיו, עד שבאוגוסט 1889 (חודש אב, תרמ"ט) קיבל ידיעה מפיו של פקיד ממשל ערבי ביפו, ממקורבי רוק:

נודע לי כי הגרמנים מירושלים, מהנהלת בית הספר ליתומים של הכומר שנלר, שמטרתו היא מיסיון – רוצים לקנות את האחווה 'דוראן' ולייסד עליה בית ספר חקלאי. גם היווני העשיר אסטירידיט שואף אותה ולתתה מתנה להכמריה היוונית.²⁷ (ההדגשה במקור)

הידיעה נפלה על אייזנברג כרעם ביום בהיר ודחפה אותו לפעולה. הוא שיגר מכתב בהול לפקיד הברון וביקש להתריע בפני רוטשילד 'על האסון הצפוי ליישוב אם במרכז המושבות ייוסד בית ספר מיסיוני או כמריה יוונית' כדבריו. אחר כך ניסה לנצל קשר שנוצר עם אגודה של חובבי ציון מהעיר מינסק

ירושלים: 1997, עמ' 15-17.

26 עוד בשנת 1872 העמיד הממשל הטורקי את דוראן למכירה, ובין המתעניינים בה היו יהודים מירושלים, מייסדיה לעתיד של פתח תקווה. בסיוע הפחה זכה אז בקרקע הערבי-נוצרי טאיאן מיפו. בסוף העשור הוא הציע את השטח למתחריו לשעבר במחיר מופקע, נענה בסירוב ולבסוף מכר אותה לרוק. ראו גדעון קרסל, אם המושבות פתח תקווה תרל"ח-תשי"ג, פתח תקווה: תשי"ג, עמ' 33-34; יזרעאל (לעיל, הערה 17), עמ' 189-191; מרדכי אליאב, 'חבלי בראשית פתח תקווה', קתדרה 9, ירושלים: תשל"ט, עמ' 5, 9; משה סמילנסקי, רחבות: שישים שנות חייה (תר"ן-תש"י), רחובות: 1950, עמ' 13-15.

27 עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 30. אסטירידיס היה סוחר מקרקעין ידוע שפעל עבור הכנסייה היוונית. הוא מכר ליהודים הבורחים שטח בירושלים להקמת שכונתם החדשה, והיה מתחרוהו של שנלר על אדמותיהם של כפריי ליפתא. אוזכר אצל הגרמנים כאסטירידיס (Esteriadis). ראו 7-8 pp. (1902), SVSW No. 62. לדברי אייזנברג הוא היה ידוהו של פקיד הברון בלוך ושימש מתורגמן אצל הפחה בירושלים. הפרטים עליו מעטים. ראו יהושע בן-אריה, ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים: תשל"ט, עמ' 160.

ברוסיה. זו גיבשה תכנית מיוחדת לעלייה והתיישבות בארץ ישראל, אך אייזנברג ומקורביו קבעו שבסיסה הפיננסי של התכנית אינו ראלי.²⁸ כחלופה, הם הציעו לאגודה לרכוש את קרקעות דוראן ומשם לפתח חזון מעשי יותר. בספטמבר הגיע ארצה שליח ממינסק כדי לבחון את הצעתם. הוא סייר עם אייזנברג בשטח והעניק לו ייפוי כוח לפתוח בצעדי רכישה ראשונים אצל המוכר 'כדי להפריע את הקונים הזרים'. איש קשר יפואי – הציוני הרוסי ישראל בלקינד, דובר השפות צרפתית וערבית – הוסמך ליצור את הקשר עם רוק.²⁹ בלקינד שב מהאפנדי ובידיו הצעת מחיר לנחלה, אך הצליח לכפות על אייזנברג להעביר את הטיפול בנושא לקרוב משפחה, יהושע חנקין.³⁰ כאשר שב השליח ממינסק למולדתו, הצליח חנקין לקבל אופציית רכישה ראשונה מבעל הקרקע עם ארכה של 90 יום, כדי לאפשר לאגודה הרוסית לגייס את ההון הדרוש. בהגיע מועד התשלום (פברואר 1890) לא הגיע הכסף עקב בעיות ארגוניות באגודה, ורוק הכריז שבכוונתו להציע את דוראן לכל המרבה במחיר.

היזמים היהודים לא הרשו לעסקה לחמוק מידיהם ונגררו לסיכונים אישיים: חנקין לווה 10,000 פרנק מסוחר יהודי אמיד מבירות בשם מנדלסון, שהיה מצוי בקשרים עסקיים עם הבלקינדים, ואייזנברג הפקיד את נכסיו הצנועים בארץ – אדמה וכרם בוואדי חאנין – כערבות אישית לה. הלוואה זו שימשה דמי קדימה לחוזה שנחתם ב-27 בפברואר 1890 (ז' באדר, תר"ן), שלפיו רכש יהושע חנקין את דוראן. את יתרת הכסף, 100,000 פרנק, נדרשו השניים להשלים תוך ארבעה חודשים.

ניסיונות חוזרים ונשנים של אייזנברג למצוא תמיכה כספית אצל 'חיאל'- מיכל פינס, המורשה המרכזי של תנועת חובבי ציון בארץ ובעל השפעה רבה בחו"ל, נתקלו בקיר אטום. פינס סירב באופן עקרוני לבצע עסקאות עם חנקין ('כל זמן שידו של חאנקין באמצע, אתנגד בכל כוחי – גם אם האחוז תצא מידניו', צוטט פינס).³¹ מסע שיווק תיאטרלי שנערך בדוראן, בדמות טקס סמלי

28 תכנית אגודה זו, 'אגודת האלף', הייתה לרכוש, לאורך עשר שנים, מאה אלף דונם לכרמים ופיתוח, ובכוא העת לחלקם למשפחות מתיישבים מקרב חברי האגודה, 100 דונם למשפחה.

29 על בלקינד (1861-1929) ראו שולמית לסקוב, הביל"ויים, ירושלים: תשל"ט, עמ' 389-397; רן אהרנסון (עורך), 'ישראל בלקינד: בנתיב הביל"ויים (זיכרונות), תל אביב: תשמ"ג, עמ' 7-21.

30 על יהושע חנקין (1864-1945), יליד אוקראינה, ומשפחתו ראו מרדכי אליאב, העלייה הראשונה (ב), ירושלים: תשמ"ב, עמ' 415; עוד על אשתו ראו לסקוב (שם), עמ' 397-398.

31 עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 37; על פינס (1843-1913) ראו אליאב (שם), עמ'

של עלייה על הקרקע, הרמת כוסית ונשיאת נאומים נלהבים בפני ציבור ספקנים שהגיע ממושבות הסביבה, לא הועיל אף הוא.³² אמון הציבור באייזנברג החל להתערער והמצב החמיר, עד שבאביב נודע על חבורת חובבי ציון אחרת – 'מנוחה ונחלה' מוורשה – המתעניינת גם היא בקרקע למטרות התיישבות.³³ בעוד אייזנברג דוחק בה לשגר נציג לארץ, נודע שהמיסיונר שנלר לא קפא על שמריו. בזיכרונות אייזנברג נכתב:

ביום אחד בא אלי ישראל בלקינד וגילה לי שעלי ללכת תיכף ומיד ליפו ולהשתדל לעצור את מכירת 'דוראן' לגרמנים. אז טרם חכרו הגרמנים את אדמת עיריית רמלה בשביל בית ספר מיסיוני ליתומים. הם הציעו לחאנקין עשרים אלף פרנק רווח על האחווה, והמשפחה (של חאנקין) עומדת על המקח ודורשת שלושים אלף. אביו של יהושע, לייב, דורש לגמור עם הגרמנים באומרו כי אין ביכולתו לסבול בעד כלל ישראל, ביחוד אחרי שאין תקווה לקונה מישראל ויש להם גם מתנגדים. המצב – אמר בלקינד – הוא רציני מאד.³⁴

אייזנברג חזה את יוזמת דוראן מתמוטטת לנגד עיניו וחש ליפו ('שלוש שעות ברגל, ביום חמסין') לנסות ולהצילה. המעמד הדרמטי בבית משפחת חנקין שיקף את הסיכונים שעמדו על הפרק:

כשבאתי, מצאתי את בני המשפחה דנים בעניין. התחלתי לדבר על לבם למנוע צעד זה, כי הגאולה קרובה. הנני מלא תקווה שיהיו קונים מבני עמנו, ועל סמך זה חתמתי שטרות על כל רכושי. חובתנו לחכות עד שיבואו הצירים מוורשה. רעייתו של חאנקין, אולגה, אחות ישראל בלקינד, עזרה על ידי וגם איימה על המשפחה באיבוד עצמי לדעת, אם האחווה תעבור למיסיון הגרמני. מצבה הכלכלי של המשפחה לא היה בטוב, והזמן של החזרת דמי קדימה למנדלסון הלך וקרב. לכן עלה רעיון כזה בלבם. לבסוף הוחלט לחכות לידיעות מוורשה.³⁵

423. הייתה זו ראשיתה של יריבות ארוכה בין השניים.

32 לחוכר הערבי שישב שם מסרו הציונים על חילופי הבעלות שלושה ימים לאחר החתימה על הסכם העקרונות.

33 על האגודה ראו אסתר שטיין-אשכנזי, 'ראשיתה של רחובות תר"ן-תר"ס (1890-1900)', קתדרה 17, ירושלים: תשמ"א, עמ' 143-163. על נפתולי העסקה עמה ראו א"ז הלוי לויין-אפשטיין, זכרונותי, תל אביב: תרצ"ב, עמ' 125-129.

34 עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 38.

35 שם, שם.

המהלך צלח, ורגע לפני חילוט ההלוואות נמכרה דוראן לוורשאים. ב-7 באוגוסט 1890 הגיעו הקושאנים הרשמיים, והחלה הקמתה של מושבה חדשה היא 'רחובות'.

בחוגי ההתיישבות הכתה עסקת דוראן גלים כיוון שהולידה יישוב עברי עצמאי, מסודר ומאורגן למופת, מבלי להסתייע בברון. חנקין ביסס, הודות לעסקה זו, את מעמדו כגואל קרקעות, ואייזנברג – שהעתיק את מקום מגוריה של משפחתו מהמרתף בוואדי האנין למושבה החדשה – הפך לדמות מפורסמת בקרב אותם חוגים. ההצלחה תרמה את חלקה לגל של ספקולציות במקרקעין שהציף את הארץ ולהאמרת המחירים המידית שהגיעה בעקבותיו. ומה באשר לגרמני? מהמקורות הציוניים ניתן להבין כי העסקה נשמטה מידי י"ל שנלר ברגע האחרון ממש, אלא שמקורותיה הפנימיים של אגודתו מציגים תמונה שונה לחלוטין. בית היתומים הסורי היה שקוע אז בפעילות נמרצת במקום אחר בכלל, ואותה אתאר להלן.

במחצית השנייה של שנות השמונים המשיך המיסיון הגרמני בניסיונותיו לקבל קרקע ממשלתית ('מירי') בחכירה. 'לו היו בידינו האמצעים הדרושים, היינו מבצעים רכישה בכסף מלא' הלין המיסיונר באמצע העשור, לאחר חמש שנים של מאמצי סרק.³⁶ בשנת 1885, בסיוע לחץ דיפלומטי גרמני, הגיע מקושטא אישור עקרוני המתיר לעיריית רמלה להחכיר מקרקעותיה לבית היתומים הסורי לתקופה של 40 שנה. דובר על נחלה בת 8,200 דונם במרחק חצי שעת רכיבה מערבית מהעיר, באמצע הדרך לוואדי האנין. י"ל שנלר, בסיוע בנו לודוויג, הזדרזו למדוד את המקום בחוט מדידה,³⁷ ובקיץ 1886 החל המשא ומתן עם הרשות המקומית בקשר לתנאי החכירה. הדיונים התארכו תוך ויכוחים מתעצמים באשר לשאלת תנובתה הפוטנציאלית של הקרקע השוממה, הנתון העיקרי הקובע את שיעור דמי החכירה השנתיים. שנלר נקלע למאבקי כוחות בין ראוף פחה מירושלים לפקידות ברמלה, ובסופו של דבר הורה המושל על עריכת שומה חוזרת לנחלה. השומה נשלחה לעיון אצל השער העליון ונבלעה במבוכי הביורוקרטיה שם למשך כל שנת 1887. בינתיים הוטרח שנלר לשישה סיורי שטח ארוכים עם בעלי עניין שונים, שלמעט בקשות שוחד לא קידמו דבר. העיכובים הללו, ניתן להעריך, נבעו ממדיניות שהוכתבה אז מקושטא במגמה לנסות ולהקטין את השפעתם של גורמים אירופיים באזור. זו התבטאה

BAZ 1885 (1), p. 4 36

L. Schneller, *Wünschest Jerusalem Glück*, Münster: 1911, ;JB 1885, p. 4 ;שם 37

pp. 22, 25

לא רק בהגבלות הידועות על כניסת מהגרים יהודים לארץ, אלא אף בצווים אנטי-מסיונריים ספציפיים (1885-1887).³⁸

רק בשנת 1888, בלחצם של הקונסול פון טישנדרוף (v. Tischendorf) מירושלים³⁹ והשגריר הקיסרי פון רדוביץ (v. Radowitz) בקושטא, התיר השער העליון למושל המחוז לסיים את העניין. הפחה קיצץ כ-2,000 דונם מהנחלה המוצעת לטובת 'אדמת מרעה לבדווים מקומיים', והותר למיסיון כ-562 הקטר (5,620 דונם) תמורת דמי חכירה שנתיים בשיעור 8%, סכום שנתפס נוח בעיני הגרמנים.⁴⁰ ב-19 באוקטובר 1889 – מועד חשוב לענייננו – נחתם חוזה המקרקעין העקרוני במועצת המחוז בירושלים ונשלח לאשרור בקושטא.⁴¹ בקיץ 1890 שב משם חתום, והחל השלב של מדידת השטח וסימון גבולותיו על ידי המודד המחוזי שנשלח מירושלים – מהלך שלווה בוויכוחים מתמשכים.⁴²

38 הצווים אסרו על בנייה או שיפוץ של מבני חינוך וכנסיות, תליית פעמונים או פתיחת מרכזי חינוך וקהילה בלא אישור מפורש מהשלטונות, ראו BAZ, JB 1886, pp. 1-3; BAZ 1886 (3), pp. 6-7; ו-BAZ 1887 (4), p. 34. בירושלים סבל שנלר הצקות ביורוקרטיות מאימות: הוא נדרש לפתע להוכיח בעלות על אדמות שהחזיק בעיר זה שנים, הוזהר שיופקעו באופן גורף ונקלע לסבך משפטי שממנו נחלץ אך בקושי. שגרירים מערביים בקושטא פעלו להקלת הגזרות, לפרוטסטנטים וליהודים כאחד. ראו למשל מרדכי נאור, 'פעילותו של ציר ארצות הברית בקושטא אוסקר ס' שטראוס למען העלייה לארץ ישראל', קתדרה 18, ירושלים: תשמ"א, עמ' 133-135. על ההצקות ליהודים ראו למשל ישעיהו פרידמן, 'משטר הקפיטולציות ויחסה של תורכיה לעלייה ולהתיישבות 1856-1897', קתדרה 28, ירושלים: תשמ"ג, עמ' 47-62.

39 אחותו של הקונסול ד"ר פאול פון טישנדרוף (בירושלים, בשנים 1886-1889) נישאה לבנו השני של י"ל שנלר, הכומר לודוויג שנלר הבן. על הקונסול ראו מרדכי אליאב, היישוב היהודי בארץ ישראל כראי המדיניות הגרמנית, תל אביב: תשל"ג, עמ' כא-כב. לחץ הגיע כנראה גם מהארמון בברלין. ראו ל' שנלר (לעיל, הערה 18), עמ' 146.

40 כנאמר: 'ההסכם חתום [...] ממתנים רק לאישור קונסטנטינופול'. ראו BAZ 1890 (1), p. 16. מטעם רמלה חתמו ראש העירייה חסן פאחר אפנדי (Hassan Fakhr Effendi) וחבר העירייה חג' עבד אל-קאדר אבו-ג'עפר אפנדי (Hadj Abdalkader Abu-Djafar Effendi). הקרקע הותרה ל'חינוך חניכים לחקלאות', אך נוסף סעיף בסיפא שהודגיש: 'תיאסר הקמת כפר (dorf) על האדמות האמורות באמצעות הבאה של איכרים מארצות זרות'. עותק החוזה מצוי בג"מ, קג"י, ללא סימון.

42 BAZ 1890 (4), p. 64. על הגעת המהנדס הראשי מחמוד ביי ליפו ותחילת עבודתו ראו ג"מ קג"י, תעודה מספר 569 מתאריך 12 באוגוסט 1890, כולל טלגרמה. על מעמד החתימה ראו JB 1890, p. 7 וגם BAZ 1891 (2), p. 19. עותק פרוטוקול של עיריית רמלה, כולל מסמך חתימות ערבות של בדווים שכנים (בערבית), ראו ג"מ,

בדצמבר 1890 נחתמו ביפו המפה והמסמכים הסופיים, זאת במעמד פקיד הנפה, החוכר הפרוטסטנטי, שליח מטעם הקונסוליה הגרמנית ונציגיו של פחה חדש שאך זה מונה בירושלים.⁴³ קבוצת חלוץ של המיסיון עלתה לקרקע מיד, והמקום זכה לכינוי 'ביר סאלם' (איור 2).⁴⁴ י"ל שנלר החל סוף סוף לממש את החלום הקולוניאלי שאליו חתר קרוב לעשרים שנה. היה זה, לדבריו, מעשה חלוצי בקנה מידה ארצי: 'מקום ראשון בארץ שמתיישבו יהיו נוצרים אוונגליים ערבים מקומיים', התיישבות שנועדה לשמש מופת לערבים אחרים לעניין ניהול משק חקלאי רציונלי.⁴⁵

השוואה מדויקת של אירועי ביר סאלם להתרחשויות בדוראן מגלה כדלקמן: כאשר גונבה לאוזניו של אייזנברג השמועה על אודות תכניתו של המיסיון הגרמני (או של היווני אסטרידיס) להשתלט, כביכול, על דוראן בקיץ 1889 – אותה ידיעה גורלית שפתחה את ההתרוצצות הציונית – כבר מצוי היה חוזה ביר סאלם על סף חתימה; כאשר קנה חנקין את דוראן, כבר המתין חוזה שנלר לאשרור בקושטא; כאשר קיבל אייזנברג את הקושאנים של דוראן, נערך המודד הטורקי לצאת למדידות אחרונות בנחלה הגרמנית; וכאשר החלו לקום בתיה הראשונים של רחובות, עלו אנשי המיסיון על אדמתם. מדובר אפוא בשני אירועים מקבילים.

ואולם, יש מקום לשאול: האם ייתכן שהמיסיון הגרמני ניסה לבצע, במקביל ליוזמתו בביר סאלם, מהלך חשאי גם לכיוון דוראן? מספר עובדות ניסבתיות שוללות אפשרות זו. שנלר מעולם לא תכנן לרכוש קרקע פרטית יקרה עקב

קג"י, ספח לתעודה 241 מ־10 במרץ 1891 (שם). המפה לא נמצאה.

43 את הרחיפה לסיום העסקה נתן רשאר פחה, שכיהן בעיר מאביב 1889 עד סתיו 1890, ושנחשב נוח מקודמו. מחליפו, אברהים חאקי פחה, חזר ביחסו לעסקה לנוקשות של ימי ראוף, אך לא מצא עילה לעכב את סיומה.

44 אצל השלטונות זוהה המקום כ'שטחי עיריית רמלה' (רמלה בלדייה). השם 'ביר סאלם', שהופיע בפרסומי המוסד לראשונה בשנת 1891, הוטבע על ידי תאודור שנלר וניתן לאחת מהבארות שהיו באתר. הכומר, ששלט בשפה הערבית המדוברת, הסביר שבגרמנית פירוש השם הנו 'באר טובה' במשמעות 'שלמה, בריאה, לא מזוהמת [...] ניגוד לביצות שבסביבה', תרגום שנמצא מדויק על פי מילוני השפה הערבית המדוברת המקובלים כיום, ראו BAZ 1933, p. 61. סוחרי קרקעות יהודים, רובם מרקע רוסי, שהחלו לפעול באזור, לא היו בקיאים בדקויות השפה ושיבשו את השם ל'ביר סלים' או 'ביר סלם', ואף תרגמוהו בטעות ל'באר שלום'. תודתי לפרופ' חיא דהאן מהאוניברסיטה העברית על הבהרת טיבה הדקדוקי המיוחד של המלה 'באר' בערבית.

איור 2: תרשים נחלת ביר סאלם (1894):
 גבולות ואתרים פוטנציאליים לקידוחי מים
 (מקור: פרוטוקול ההנהלה של בית היתומים הסורי בקלן,
 (SVSW No. 26 [15.2.1894], p. 6

מגבלות משאביו, ובמיוחד לא בשנים 1889-1890, שבמהלכן כיוון סכומי כסף נכבדים להקמתו של אולם התפילה הגדול במוסדו בירושלים, המיזם הייצוגי של ארגונו באותם ימים.⁴⁶ זאת ועוד, רכישת ביר סאלם אכן הייתה הישג אישי של י"ל שנלר, פרי התמדה ורבקות במטרה לאורך שנים, אלא שלא כך נתפס הדבר אצל שולחיו באירופה. ארגונו ניצב אז בתקופה רגישה ביותר: לאור התנוונותו של מוסד 'מיסיון עולי הרגל' בשוויצריה והתבססותו של גרעין תומכים בגרמניה, עבר בסיס האם של בית היתומים הסורי, בדיוק בקיץ 1889, לגרמניה. הוא נרשם בשטוטגרט כאגודה מוכרת ובה חבר נאמנים וועד מנהל חדשים. הללו החלו ללמוד את מצב המוסד בארץ הקודש, לגבש דרכים לפתרון בעיותיו הכספיות ולהתוות כיוון פדגוגי מודרני לחניכיו. פרק חדש בתולדות הארגון עמד בפתח, וי"ל שנלר הזקן נדרש לעמוד בביקורת והוראות של גורמי חוץ, מצב שלא תאם את אופיו העצמאי. חתימתו על עסקת ביר סאלם ברע האחרון (דצמבר 1890) הייתה למעשה מחטף פנים-ארגוני שביצע המיסיונר ואשר בעטיו ספג ביקורת חמורה ממוסדות האגודה החדשה בשטוטגרט. הללו ראו את עצמם עוסקים בקידום החינוך במזרח ולא בחזיונות התיישבות מאולתרים. לא מכיוון ארגון האם בגרמניה הותווה אפוא מהלך לחיפוש שטחים נוספים להתיישבויות.

הואיל ובית היתומים הסורי לא ביצע כל מהלכים לכיוון דוראן ושמה כמעט לא הוזכר במקורותיו,⁴⁷ נותר לשאול מדוע הפך הוא לגורם המאיים לכאורה על הציונים שם? ב-1889 היה הדבר קשור, להערכתו, לאווירה שרווחה אז בשוק המקרקעין. ייתכן כי אנטון רוק, באמצעות שליחו, הוא שהפיץ את שמועת השווא באשר למיסיון פרוטסטנטי הלוטש עין לדוראן, וזאת כדי לעורר תכונה במחנה הציוני. רתיעתם הקמאית של יהודים מפני דגל ה'מיסיון' באשר הוא (חשש לא רלוונטי לעניין שנלר, שפעל רק בקרב הערבים), החיכוכים החריפים בין המיסיון האנגליקני ליהודים ופרשת הרטוב,⁴⁸ ואולי גם זיכרון עמום בדבר

46 גיל גורדון, 'מתחנת מיסיון לשכונה: התפתחות מתחם "בית היתומים הסורי" של שנלר בירושלים בשלהי העידן העותמני', קתדרה 128, ירושלים: תשס"ה, עמ' 83-84.

47 דוראן הוזכרה לראשונה רק בשנת 1891, עת פרסם 'השליח מציון' את שמות המושבות העבריות בארץ, ככתוב: Rischon, Pesach Tikwah, Samarín, Mikweh. Israel ו־Dirân ליד רמלה'. ראו 51 p. (4) BAZ 1891.

48 יוסי בן-ארצי, "מושבת המסיתים" – ניסיונו של המיסיון להקים מושבה עברית בהרטוב, דברי ימי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב (1), ירושלים: תש"ן, עמ' 312-317; ירון פרי, נשיאים ורוח וגשם אין, ירושלים: 2001, עמ' 133-138, 160-177.

חיפושי המיסיון בשנות השבעים באזור, כל אלה הגבירו אצלם את תחושת הדחיפות. אלא שבשנת 1890 (קיץ תר"ן) הגביר רוק את לחציו מטעמים אחרים – הזרם הגדול של עולים יהודים ששטף את הארץ וגל ספקולציות המקרקעין שגאה בעקבותיו. כמאמר אחד החוקרים: 'בעלי קרקעות מיהרו לנצל את המהומה, שינו מחירים, ביטלו הסכמים וספסרו בין השליחים, שרובם לא ידעו דבר בטיב הקרקעות ובדרכי רכישתן'.⁴⁹ בהקשר הזה אין לשלול את האפשרות שגם החנקנים הפיצו שמועת שווא על אודות דמי תיווך מוגדלים שהציע להם שנלר, בבחינת 'הצעה שלא יוכלו לסרב לה', כדי להאיץ פתרון ואולי אפילו להעלות את שיעור רווחיהם באותם ימים פרועים של 'עליית טיומקין' ותהפוכותיה.⁵⁰

פרשה שנייה: המיסיון הגרמני ורכישת פרדס יאסין, רחובות (1901-1902)

בשנת 1901 (תרס"א), כעשור לאחר הקמתה של המושבה רחובות, עלו מחשבות בדבר הצורך להרחיבה. לאייזנברג נודע על שטח צפונית-מזרחית לה בשם 'פרדס יאסין' (120 דונם עם באר חפורה) ועל חלקת קרקע שחצצה בין הפרדס למושבה (305 דונם) – שניהם מועמדים למכירה. בזיכרונותיו של הציוני הוכנס שוב בית היתומים הסורי לתמונה:

נתקלתי בקוננה זר שרצה לזכות בקניה הזאת וחשדתי שמאחוריו עומד בית הספר המיסיוני של שנלר, אשר חקר לצרכיו את אדמת עיריית

49 בן-ארצי (לעיל, הערה 4), עמ' 25. על התופעה בכללותה ועיתויה המדויק, ראו רות קרק, 'רכישת קרקעות והתיישבות חקלאית חדשה בארץ ישראל ב"תקופת טיומקין" 1890-1892', הציונות (ט), תל אביב: תשמ"ד, עמ' 179-193.

50 חנקין הקים, מיד לאחר עסקת דוראן, קשרים עסקיים עם רוק ולווה מהאפנדי 500 נפוליון זהב לקידום עסקה בעמק חפר. ראו רות קרק, 'רכישת אדמות עמק חפר', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל (יב), ירושלים: תשמ"ו, עמ' 34-37. אזכור חנקין בקשר להפקעת מחירים ליהודים שם, ראו גם ישראל קלויזנר, מקאטוביץ ועד בזל (תרמ"ה-תרנ"ז), ירושלים: תשכ"ה, עמ' 27-28. שבועות ספורים אחר כך תיאר אחד העם (אשר גינצברג) את התרשמויותיו ממהומות המקרקעין במאמרו מכה הגלים 'אמת מארץ ישראל', ראו המליץ (יג), כ"ד סיוון תרנ"א.

רמלה, אך שטר-מכר לא היה לו. החלטתי לקנות את החלקה בהקדם האפשרי.⁵¹

בשורה של צעדים מהירים השתלט הציוני על שטחים אלה: הוא חש לרמלה, סיכם עם המוכר את גובה המחיר והשליש בידו מקדמה שאותה נטל כהלוואה מהבנק הגרמני ביפו, בערכות ידיד ערבי.⁵² לאחר שלא מצא בסביבתו הקרובה מממנים לעסקה (במושבה עצמה ובעיר יפו לא היה אל מי לפנות, ואף חששתי לפרסום פן תצא הקנייה לידי זרים' כתב), גייס את הכסף אצל מקורב בירושלים והזדרז לרכוש את החלקה המקשרת במחיר כולל של 12,000 פרנק. אחר כך קנה גם את פרדס יאסין עצמו כנגד תשלום של 10,000 פרנק (500 נפוליון-זהב), ובתום מסע שיווק מרוכז ברחובות החלו להימכר שם, בקיץ 1902, נחלות לשימושם של צעירי המושבה.⁵³

הסיבה לחפזונו של אייזנברג הייתה האווירה הכללית ששררה בארץ במפנה המאה, עת נכנסו לשוק המקרקעין שני כוחות חזקים. הראשון היה יק"א (J.C.A. – Jewish Colonisation Association – 'החברה להתיישבות יהודית'), שקיבלה לידיה, בשנת 1900, את ניהול המושבות העבריות מידי הברון רוטשילד. על מנת להרחיב את השפעתה יצאו שליחיה של יק"א לכל רחבי הארץ כדי למצוא אתרי התיישבות נוספים, וכעבור שנה הצליחה להקים שבע מושבות חדשות, רובן ככולן בגליל התחתון ובבקעת הירדן.⁵⁴ מול יק"א פעלו אז שליחים של הטמפלרים הגרמנים במשימת חיפוש דומה, בעיקר מתוך הצורך למצוא מענה התיישבותי לצעירי העדה, שרכים מהם החלו לעזוב את הארץ.

בשנת 1902 הגיעו הגרמנים להישג חשוב בשפלת יהודה, עת הניחו את אבן הפינה למושבה חדשה וילהלמה-חמדיה, כשעתיים רכיבה מזרחית מיפו,

- 51 עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 106.
- 52 על בנק פלשתינה הגרמני (Deutscher Palästina Bank), גורם חדש בשוק המקרקעין מאז 1897, ראו נחום גרוס, 'בנק פלשתינה הגרמני' (1897-1914) – קטעי מחקר, יוסי בן-ארצי, ישראל ברטל ואלחנן ריינר (עורכים), נוף מולדתו: מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל ובתולדותיה, ירושלים: 1998, 385-407.
- 53 עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 101-111. היקף הקנייה המסכמת צוין כ-425 דונם, וגודל החלקה המקשרת היה 305 דונם. מכאן ששטח הפרדס היה 120 דונם. השו"ע עמ' 110, 111 לעמ' 105 שם. אייזנברג החזיק אז בנתינות עותמנית, שאפשרה לו לרשום קרקעות על שמו.
- 54 בן-ארצי (לעיל, הערה 4), עמ' 29-47; רן אהרנסון, 'פילנתרופיה והתיישבות: על יק"א ופועלה בארץ ישראל', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל (יד), ירושלים: תשנ"ד, עמ' 96-107.

שעל אדמותיה (7,200 דונם) התמקחו במשך קרוב לשלוש שנים.⁵⁵ הצלחתם הכתה גלים בחוגי ההתיישבות העברית, ואייזנברג, למשל, האשים את יק"א בכך שהתנהלותה הנינוחה הייתה הגורם עיקרי לאבדן הקרקע בחבל ארץ מרכזי זה, ודווקא בתקופה של ממשל מקומי נוח ליהודים.⁵⁶ כאשר הגיעה אליו 'הבשורה הנוראה' (כהגדרתו) על הקמת וילהלמה, חשף במכתב שמץ מן האופן שבו תפס את הנוצרים בארץ בכלל:

לכי נשבר לשמע החדשות האלה. מה יהיה עלינו ועל תקוותנו הצינונית אם אדמתנו תימכר שוב לזרים, אחרי שהיא מחכה לגאולה אלפיים שנה? כל זמן שהאדמה היא בידי הערביים תושבי הארץ, יש לנו תקווה כי היא תעבור עוד לידינו. לא כן אם ידי האירופים ישלטו בה. האירופים הנוצרים אנטישמיים הם, ויש להם מטרה דתית ומדינית. אם יחזיקו בארץ, אין לנו תקווה ומידיהם לא נוציא אף שעל אחד. אלה הנוצרים – יעמדו לנו לשטן תמיד [...]. כסף תועפות יש לנוצרים למטרות אלה, והם משתמשים בהם בכל שעת כושר.⁵⁷

דעות קדומות ורושם מוטעה בצד עובדות בדוקות שימשו את אייזנברג בערבוביה. תפיסת הנוצרים כמקשה אחת לא הייתה מציאותית בנתוני הארץ. הכללת כל הפרוטסטנטים יחדיו, מבלי להבחין בין המיסיון ומשימתו החברתית לבין הטמפלרים וחזונם התאולוגי המסוגר ('בעלי מיסיון אשר רק תמול באו' כהגדרתו שם), הייתה שגויה. החשש הכלכלי מפני התרחבות האחיזה הקרקעית של גורמים אירופיים משיקולים גלובליים לא היה זר לאייזנברג,⁵⁸ אך במרכז הבנתו המדינית ניצבה גרמניה, עם מדיניותה האימפריאלית המוצהרת ותחושת הפטריוטיות שעוררה בקרב נתיניה במזרח. ביקורו המתוקשר של הקיסר הגרמני (1898) יצר את הרושם המוטעה שארץ ישראל, והגרמנים הדרים בה, תופסים מקום חשוב בתכניותיו. במהלך הביקור הקפיד הקיסר

55 התחרות בין הצרדים נמשכה כמעט כל העשור, והצלחה דומה נחלו הטמפלרים בשנים 1906-1907 במערב עמק יזרעאל, שם הקימו את בית לחם הגלילית ואת ולדהיים (אלוני אבא דהיום).

56 בשנת 1901 בוטלו רוב ההגבלות על רכישת קרקעות שהוטלו בימי 'עליית טיומקין' (1891) ואף הפחה נחשב נוח.

57 עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 104.

58 היו ציונים שסברו ששיקולים כלכליים, שמקורם בקישור הפוטנציאלי של הארץ למיזמי מסילות הרכבת הבגדרית והאנטולית, ימשכו יזמים זרים ארצה ויגרמו להאמרת מחירי קרקעות.

לפנות אל כל הגרמנים כאל גוף מלוכד וחלק להם שבחים בנושאי התרבות הגרמנית באזור. התגברות נוכחותו של הגורם הגרמני, עוד טרם הביקור, יחד עם התעצמותו המסחרית-כלכלית בארץ, היו גלויות לעין.⁵⁹ כל אלה חברו יחדיו – מבחינת אייזנברג – להפיכת גרמנים, כאשר הם, לגורם קולוניאלי מאיים באזור.

על רקע דימויה המתעצם של גרמניה, ובהקשר של 'פרדס יאסין', האם היה החשד שהוטל במיסיון של שנלר מוצדק? אתאר להלן את ההתפתחויות בשורותיו.

בתריסר השנים שחלפו מאז ייסוד ביר סאלם התחוללו בבית היתומים הסורי שינויים מפליגים. י"ל שנלר הלך לעולמו (1896) ובניו החליפוהו: הכומר תאודור שנלר (1856-1928), בכורו, קיבל את הגה ניהול המוסד בירושלים (איור 3), ואחיו, הכומר לודוויג שנלר הבן (1858-1953), שב לגרמניה ונכנס לוועד המנהל שם.⁶⁰ שני הבנים יובילו את הארגון לפסגת הצלחותיו בעידן העותמני ויהיו הדמויות המובילות בעת פרשת פרדס יאסין ואחריה.

הארגון העתיק את מושבו משטוטגרט לעיר קלן, נרשם כ'אגודה האוונגלית למען בית היתומים הסורי בירושלים' (Evangelischer Verein für das Syrische Waisenhaus in Jerusalem) וקיבל מעמד מוכר בארמון בברלין (1894). הרעיון ה'קולוניאלי-חקלאי' הוסב להווייה אורבנית: הוחלט שלא לפזר עוד את האומנים הבוגרים ברחבי הארץ, אלא לרכזם יחדיו בירושלים עם נשותיהם, בוגרות 'טליתא-קומי', ולבנות עבורם שכונת מופת אוונגלית של בעלי מלאכה.⁶¹ החלטה אסטרטגית זו פתחה תנופת בנייה גדולה במתחם בירושלים, ובשנת 1901 הייתה זו בעיצומה. מערכת החינוך במוסד התרחבה, המקום הפך לפנימייה הגדולה בירושלים ולמוסד הנוצרי הגדול מסוגו בארץ והעניק חסות לכ-300 ילדים. ביקור הנימוסין שערך הזוג הקיסרי הגרמני במוסד

59 מ"ס אנדרסון, חדירת המעצמות לאגן הים התיכון, רמת גן: תשל"ב, עמ' 267-271. עגינה שנתית של אניית מלחמה גרמנית בחופי הארץ החלה עוד בשנת 1887; 'בנק פלשתינה הגרמני' כבר החזיק סניפים בירושלים (1897), יפו (1899) ועזה (1900); דואר גרמני פעל בירושלים משנת 1898; ספינות מסחר של 'קו המבורג לוואנט' (Hamburg Levante Linie) הופיעו מול חופי הארץ החל משנת 1900, ונפח הסחורות הגרמניות שנכנסו את נמל יפו במפנה המאה נסק.

60 תאודור שנלר נשאר בירושלים עד יום מותו. לודוויג שנלר הבן שירת בראשית שנות השמונים בבית לחם ואחר כך שב לגרמניה לשרת בארגון. בשנת 1901 התמנה ליו"ר הוועד המנהל, ושם נפטר.

61 ראו גורדון (לעיל, הערה 46), עמ' 84-91.

בירושלים הקנה לבית פרסום רב בכל גרמניה (1898).⁶² הקשר הבלתי אמצעי שיצרו השנלרים עם אישים מצמרת הממשל הגרמנית, ובכללם מזכיר המדינה מברלין והשגריר הקיסרי החדש בקושטא, עתיד להתגלות כמועיל להתנהלותו של המוסד בארץ.⁶³ לקראת המאה החדשה הייתה אפוא אגודת בית היתומים הסורי למוסד גרמני גדול, מבוסס ובעל מוניטין. מבחינה זו ניתן להבין שהוא גילם איום פוטנציאלי בשפלת יהודה.

אלא שביר סאלם התפתחה בעצלתיים. חמש השנים הראשונות להתנחלות הוקדשו להתבססות, ורק בשנת 1896 מונה מנהל קבוע למקום – מתיאוס שפון (Spohn, 1866–1935) איש וירטמברג.⁶⁴ חמש שנים נוספות עברו בחיפושים אחר גידולי שדה מתאימים ובמאמצים גדולים לתחזק את הבאר הרעועה שם. קומץ המתיישבים בנחלה, כתריסר נפש, התגורר בצריף עץ בהיעדר אישור ממשלתי לבניית מבני קבע. מרבית הנחלה טרם פותחה, וברווים מקומיים חכרו חלק קטן ממנה לעיבוד עונתי. בעיית היסוד של המקום, כך התחוויר בהדרגה, נבעה מבסיסו הרעיוני: הערבים בוגרי בית היתומים הסורי מירושלים לא גילו עניין בחקלאות, ובהכירם את המציאות הנצלנית של השלטון העותמני כלפי נתיניו, לא ראו את עתידם כעובדי אדמה עצמאיים. מציאות זו עוררה ויכוחים קשים בקרב חברי ההנהלה בקלן כאשר לעתיד ביר סאלם: היו שחפצו לסגור את החווה מטעמים מעשיים, מתנגדיהם נאחזו במדיניות 'אף שעל' מטעמים תאולוגיים, והיו שחיפשו פתרונות ביניים לא מציאותיים. בינתיים הוקצו למושבה משאבים זעומים והיא שרדה אך בקושי.

בשנת 1900 הוחלט בקלן להעמיד את ביר סאלם למבחן יחיד ואחרון, מבחן כלכלי. נקבע שאם לא תוכיח שביכולתה להחזיק את עצמה, היא תוחזר לרשויות או תועתק למקום אחר. לבחינה הוקצבו חמש שנים, אך הוקצו משאבים לחפירת באר חדשה ולפיתוח משלים. הואיל ומעמד החכירה העיב בקביעות על כדאיות ההשקעה בחווה אם זו תוחזר כבוא יומה (שנת 1930 לפי החוזה) לשלטונות, הוחלט לרכז מאמצים גם באפיק הדיפלומטי ולנסות להעבירה לבעלותו המלאה

Alex Carmel & Eyal Eisler, *Der Kaiser reist ins Heilige Land*, Stuttgart: 1999, pp. 156-158

63 פון בילוב יצר קשר אישי עם לודוויג שנלר וזכה לקבל ממנו מכתבים לכביים; הקיסר קיבל מינוי קבוע של ביטאון המוסד 'השליח מציון' ועקב אחר פעולותיו; כמה מנאמני המוסד שימשו יועצי סתר בדרגים הגבוהים בברלין או נתנו ידם באגודות קולוניאליות שונות. עם הדחת הקיסר בתום מלחמת העולם הראשונה שימש לודוויג שנלר הבן ככומר החצר של הקיסר במקום גלותו בהולנד.

64 משפחת שפון החזיקה באתר עד לסגירתו, בשנת 1939.

של המוסד. בכך נפרדה אגודת בית היתומים הסורי מרעיונו הקולוניאלי-חקלאי הגדול של י"ל שנלר המנוח והתמקדה בפתרון נקודתי לבעיותיה של החווה המדשדשת.

בשנה שבה אץ אייזנברג לרכוש את פרדס יאסין מפחד המיסיון (1901), נמצאה האגודה הגרמנית בשלב של התבוננות פנימה: בירושלים נמשכה בניית השכונה החדשה, ביר סאלם החלה את תקופת מבחנה ואיש לא נשלח מטעמה לבחון קרקעות באזור רחובות.

ובכל זאת יש לשאול – האם היה חששו של אייזנברג מוצדק? הפעם, בניגוד למקרה דוראן, ניתן להעריך שהתשובה חיובית, שכן במהלך השנתיים שקדמו לכך (1899-1900) חיפש תאודור שנלר בכל רחבי שפלת יהודה אתר חלופי לביר סאלם. ערב ההכרעה בקלן בקשר לחווה סיכם הכומר את ממצאיו בפני אגודתו: בצפון האזור הוא בחן את סביבת יהודייה (Jehudije), מקום שבו החלו הטמפלרים לנהל מגעים אינטנסיביים לרכישת קרקעות; בצפון-מזרח האזור, מזרחית ללוד 'סמוך למודיעין מולדת המכבים', בדק שטח גדול בשם סקרייה (Sakarije); בדרום-מזרח בחן את הצעת המכירה של חוות התבואה הרווחית אבו-שושה (Abu-Schusche), היא גזר; ובדרום-מערב, ליד אשדוד 'בירת הפלשתים הישנה', סייר באדמות פוריות בעיקול האחרון ליד שפך נחל סוכריר (Sukreer), שנמצאו בבעלות בדווית וניתנו לרכישה.⁶⁵ חיפושיו של הכומר אחר קרקע חקלאית, פרטית ואיכותית נודעו, מן הסתם, בכל האזור. באווירת המתח והחדשנות שהמשיכה לשרור בשוק המקרקעין במפנה המאה הספיקה הופעתו של זר (טמפלרי?) בפרדס יאסין כדי להחשיד את המיסיון ולהניע את אייזנברג לפעולה.⁶⁶

פרשה שלישית: המיסיון הגרמני ועסקת ביר סאלם (1906)

בשנת 1901, שלוש שנים לאחר הבטחת הסיוע של הקיסר הגרמני בירושלים, מסר משרד החוץ את החלטתו הסופית וקבע שאין למיסיון כל סיכוי לזכות

65 על סקרייה ראו SVSW No. 41 (7.2.1898), p. 6 ו-SVSW No. 42 (12.4.1898), p. 1. עוד על אזור יהודייה שמחיריו עדיין היו נוחים, על השטח בוואדי סוכריר, שמחירו היה זול במיוחד אך יושביו מסוכנים, על חוות אבו שושה, שמחירה נמצא גבוה מדי ראו SVSW No. 49 (6.10.1899), pp. 6-7 וגם SVSW No. 52 (8.2.1900), pp. 4-5. השמועות רחשו מכל כיוון, ואייזנברג מסר אפילו על 'האשכנזים הפורשים רשתם גם על האדמה אשר על גבול עקרון, אשר גם בה עוסקת יק"א מזה כמה חודשים', ראו עבר הרני (לעיל, הערה 25), עמ' 105.

בקרקות ביר סאלם בחינם. הודעה זו דחפה את הארגון לנסות לרוכשן בכסף מלא.

מנהל החווה, שפון, נשלח לערוך בירור דיסקרטי חוזר בעיריית רמלה בדבר סיכויי מכירה ושב, להפתעת הכול, עם הצעת מחיר מוגדרת למהלך כזה (150,000 פרנק).⁶⁷ הכסף שוגר מגרמניה מיד, אך לשווא: ויכוחים פנימיים שהתגלעו בקרב הפקידות המקומית וחששות שהובעו שם מפני משלחת ביקורת ממלכתית שהגיעה מקושטא שיתקו את המהלך. המצב החמיר עת הוגשה לפתע תביעה משפטית נגד בית היתומים הסורי בגין בנייה בלתי חוקית שביצע בחווה. בחדרי חדרים הסבירה העירייה לגרמנים שקיבלה הוראה מגבוה ושלא יתייחסו לעניין בחומרה יתרה. הם נגררו למשפט ו'זוכו' כנגד תשלום של 3,000 פרנק לפקידים המתאימים.⁶⁸

בשנת 1903 הכין תאודור שנלר, בתום שבועיים של מדידות בעזרת ציור חדיש, מפה מדויקת של שטחי החווה, תוך תקווה שימצא לה שימוש בקרוב.⁶⁹ שנה אחר כך נכזבה תקוותו זו בשנית, עת שמע בעיריית רמלה שהמושל מירושלים איננו מעז לאשר מכירה כיוון שנחשד בביצוע עסקאות נדל"ן לא כשרות עם אירופים לצורכי רווח אישי. בפגישה שערכו הכומר והקונסול אצל הפחה נרמזו לשניים שיקל עליו לפעול אם יקבל הוראה מגבוה.⁷⁰ לפיכך פנה תאודור אל אחיו, לודוויג שנלר בקלן, בבקשה לעזרה. זה טרח אותה עת לשכנע חוגי ממשל בברלין לפעול אצל השער העליון לקבלת צו (פירמאן) המכיר בפעילות בית היתומים הסורי בארץ בכלל, אלא שלעניין ביר סאלם העלו גם מאמציו חרס.⁷¹

67 שלוש שנים קודם לכן סירבו הקאימקאם מיפו ומעיריית רמלה גם יחד למכירה חרף הסכמת הפחה, ראו 1. p. (12.4.1898). SVSW 42. לרברי אייזנברג החלו להיווצר אז מתחים בין הפקידות העותמנית הבכירה בארץ, שתמכה ביהודים (והסתייגה מהגרמנים), לבין הפקידות הנמוכה, שהושפעה מהערבים המקומיים שהתנגדו ליהודים, ראו עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 145. אוסיף שבמסמכי שנלר מילאה עיריית רמלה מקום מרכזי יותר ממנהלת הגפה ביפו.

68 תיק התביעה מצוי בג"מ, קג"י, החל מתעודה מספר 854 מ־30 ביולי 1902.

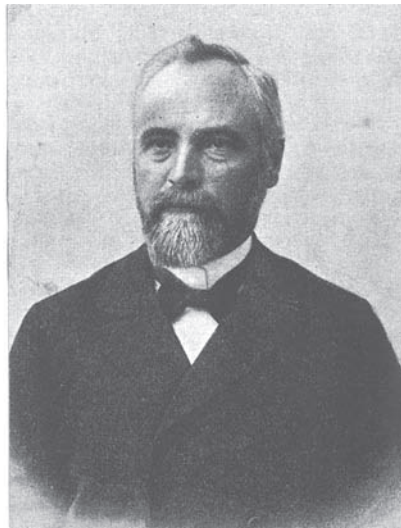
69 SVSW No. 68 (12.8.1903). המפה החדשה חשפה שבמדידה המקורית משנת 1890 הושמטו 132 דונם מהמקרקעין שעבורם שילם שנלר הזקן. ראו מכתב תאודור שנלר, 11 במאי 1903, 'תיק משרד החוץ' 153, LKAS, K8, Bestell.

70 SVSW No. 72 (5.4.1904), p. 5

71 בשנת 1900 נכנס בנו הצעיר של י"ל שנלר, ד"ר למשפטים יוהאנס שנלר (1865-1901), לשרת במשרד החוץ וסייע בעצה לארגון. כעבור שנה התמנה לתפקיד סגן הקונסול הגרמני בקהיר, אך נפטר שם מיד ממחלה פתאומית.

נציג 'גאולה' אברהם אלברט ענתבי
(מקור: ז' צחור (עורך), העלייה השנייה,
אישים, ירושלים 1977, עמ' 281)

הכומר הגרמני תאודור שנלר (מקור:
Schneller, Vater Schneller, Leipzig 1904,
p. 153)

בשנת 1904 הפכו רשויות רמלה את עורך בשלישית והודיעו לאגודת המיסיון שמשדר הפנים העותמני דורש לחדש את חוזה החכירה על החווה תוך הסבת חתימתו של י"ל שנלר המנוח לחתימת תאודור, כנדרש בחוק. סירוב, הוזהר המוסד, עלול לגרום להשבת הקרקע כולה לרשויות. במצב זה כלל לא היה מקום לדבר על עסקאות רכש. כעבור שנה נפגש לודוויג שנלר אישית בקושטא עם השגריר הגרמני פון ביברשטיין (v. Bieberstein). הוא למד מפיו שההתנגדות למכירת קרקעות ממשלתיות ('מירי') מקורה בסולטאן, המוטרד מהתרחבות דריסת הרגל של אירופים בארץ ישראל, ובמיוחד מהקולוניות היהודיות המתרחבות. השגריר הסכים שמשקלה של ביר סאלם במפת הקולוניזציה המערבית בטל בשישים וחזר על הערכה מוכרת, שתמיד ניתן יהיה לחדש את חכירת החווה לטווח ארוך בבוא העת.⁷² הוא עודד את שנלר 'לא להתייאש', הבטיח

72 השוו תוכן המפגש כפי שפורסם אצל: Ludwig Schneller, *Tröstet Jerusalem!*, Köln: SVSW No. 79 (13.7.1905), p. 2-3, pp. 43-60. 1906, כתוב בפרוטוקול החסוי 13.7.1905, p. 2-3. השגריר ציין, כדוגמה, 'את אחת הקולוניות היהודיות השכנות שחכרה קרקע ל-99 שנה', ובמקום אחר הוזכרה מושבה המשלמת דמי חכירה שנתיים בסך 1,000 מרק

את הגנת הרייך הגרמני 'ככל שיידרש' והותיר את בית היתומים הסורי במבוי הסתום.

בקיץ 1904 התרחש אירוע חשוב בזירה הארץ ישראלית, עם מינויו של מושל חדש בירושלים, אחמד רשיד ביי. האיש, בניגוד לקודמו, החזיק בתפיסה המצדיקה רכישות מקרקעין מטעמים כלכליים, ואף ידע להביע את עמדתו בשער העליון. נוכח חובות שאליהם נקלעה עיריית רמלה עקב פעולותיה בעת מגיפת כולרה שחלפה באזור, הותר לה עתה למכור אדמות ממשלתיות שבאחריותה.⁷³ באביב 1906 הוצאה כך למכירה פומבית חטיבת קרקע גדולה הצמודה לכיר סאלם מדרום, וזו נרכשה על ידי גורמים ציוניים לטובת המושבה רחובות (כ-2,700 דונם במחיר 28 פרנק לדונם).⁷⁴ בקיץ מסרו הרשויות לבית היתומים הסורי שהן מוכנות להעמיד גם את ביר סאלם למכירה, ובתנאי שהרוכש יוותר על זכויות החסות המוקנות לזרים וכפיף את עצמו לחוק העותמני כמקובל.⁷⁵ המיסיון שיגר מחאה נגד תנאי זה לשגרירות הגרמנית בקושטא ודיווח על כך לקנצלר בברלין. תאודור העריך שמדובר ב'גרירת רגליים' נוספת של השלטונות ויצא לגרמניה לחופשה משפחתית. בינתיים רשמה ביר סאלם, לראשונה בתולדותיה, גידול מרשים בהכנסות והחלה להצדיק את קיומה, כך שהמאבק עליה קיבל משנה תוקף.

ב-22 באוגוסט 1906 הגיע לקלן מברק בהול מהמוסד בירושלים, המודיע שעיריית רמלה הכריזה על כוונתה לבצע – תוך שמונה ימים – מכירה פומבית של כל אדמות ביר סאלם.⁷⁶ תאודור שנלר קטע את חופשתו ומיהר לחזור ארצה, שעה שלודוויג אחיו שיגר מברקי אזעקה לרייכסנצלר פון בילוב, ששהה אף הוא בחופשה.⁷⁷ דיווח מהיר מהקונסוליה בירושלים מסר שהתנאי העותמני להסרת החסינות בוטל, מכירה פומבית הנה מהלך חוקי לחלוטין, אך בפועל ניתן להירגע כיוון שממילא 'אין מתחרים רציניים באמת' (כפי שמסר שנלר מאוחר יותר). אלא שבנקודה זו טעה הקונסול טעות קשה, ושובו החפוז

לשנה לערך, עבור 270 ההקטר שהחזיקה.

73 קושניר (לעיל, הערה 24), עמ' 31-35.

74 הוזכר ברוח העסקאות של המושל אל 'הוויזר הגדול' מיום ה-11 ביולי 1906, קושניר (שם), תעודה 8, עמ' 77-83.

75 BAZ 1906 (2), p. 28 ו גם SVSW No. 86 (13.2.1906), pp. 5-6

76 לנוסח המברק ראו 2 p. (20.10.1906), SVSW No. 90

77 מכתב לודוויג שנלר לפון בילוב, 12 'צ"ל' 22, ג"ג באוגוסט 1906, תיק 'ביר סאלם',

LKAS, Bestell. 154, ותשובתו האוהדת של פון בילוב מ-25 באוגוסט 1906 ב'תיק

משרד החוק' (שם), Bestell. 153.

של תאודור שנלר – שהצליח לקפוץ ברגע האחרון על ספינת דואר בריטית בכרינדיזי ולהגיע מפורט סעיד במהירות לירושלים – הציל את ביר סאלם. בפרוטוקול ההנהלה תוארו ההתרחשויות כך:

אכן היו מתחרים – כמובן היהודים, והפעם האליאנס איזראליטה' [Alliance Israélite] – אחד הארגונים עתירי ההון ביותר בעולם.⁷⁸ אלה שלחו כבר לפני מספר שבועות את שליחיהם לאדמותינו, ויצרו את האווירה שבה שוגר המברק הבהול [...]; המנהל, בלוויית הקונסול הקיסרי, פנה קודם כל לפחה, וזה הבהיר שהוא תומך במשאלתנו לרכוש את הקרקע, אך הוסיף ששמע שהנציג של ה-א.א. ישתתף במכירה הפומבית, והמליץ להגיע עמו להבנה.⁷⁹ בשיחה עם הפחה התברר שה-א.א. מעוניין לרכוש את החלק הצפוני הגובל בקולוניה היהודית של ה-א.א.; חלק זה מהווה כשליש משטח החכירה שלנו, והנציג מתכוון לבצע את הקנייה בכל מחיר; אם נחפוץ להגיע עמו להבנה ברוח טובה, אזי הם לא יעלו את המחיר גם בעת המכירה הפומבית. אם לאו – יקנו הם את כל הקולוניה – גם אם יעבור לידיהם בפועל רק בעוד עשרים ושש שנה. מכל זה ניתן היה להבין שמדובר במשחק מכור [ein abgekartetes Spiel] בין הפחה לנציגי ה-א.א.; מבחינה משפטית – לא היה התהליך בר ערעור, וגם הממשלה הגרמנית לא יכלה לעשות כנגדו דבר; מבחינה כספית – לא יכולנו להתחרות ב-א.א., שלרשותה עומדים מיליונים רבים; ומבחינה עובדתית – החלקה שבה מעוניינת ה-א.א. (הממוקמת בדרך מצרפנד-אל-ח'ראב לצרפנד-אל-עמאר) טרם פותחה על ידינו. נוכח מצב זה של

78 חברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח, Alliance Israélite Universelle) נוסדה בפריז בשנת 1860 במטרה להגן על זכויות היהודים בעולם ולשפר את מצבם החברתי והתרבותי. בעת ההיא (1904) חנכה 29,000 ילדים ב-127 בתי ספר על פני 14 ארצות, ראו אהרון רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה: 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929, ירושלים: תשנ"א, עמ' 33-39. אנשי כ"ח בארץ הפגינו מעורבות מסוימת בתחום המקרקעין, וידוע שמיכאל ארלנגר (1828-1892), ממיסדי הארגון, היה רשום כבעליהן של נחלות רבות שרכש הברון רוטשילד עבור מושבות עבריות בשפלת יהודה, ראו רן אהרנסון, 'מדיניות הקרקע ומדיניות ההתיישבות של הברון רוטשילד', קרק (לעיל, הערה 1), עמ' 80-95. בהמשך אחשוף שלא היה זה כלל האליאנס' שעמד מאחורי העסקה. במפה של מושבות יהודה וביר סאלם רשם שנלר את הכינוי המורחב 'ראשון לציון – אליאנס איזראליטה' (ראו איור 4).

79 בתעודה רשומים ראשי התיבות כ-א.א. ('האליאנס היהודי', כך נראה) חלופה ל-A.I.

חוסר בררה הוחלט – בהצבעה של כל חברי הוועד המנהל ופה אחד – להגיע לפשרה עם האליאנס איזראליטה.⁸⁰

כאשר הגיע שנלר לירושלים אכן דחק בו המושל רשיד ביי להיפגש לשיחה ידידותית עם מנהל כ"ח (אליאנס) בעיר, אלברט ענתבי.⁸¹ המפגש עם הנציג היהודי הוליד 'מתחים דרמטיים', אך אלה הבשילו, תוך שישה שבועות בלבד, לעסקת מקרקעין מורכבת. בסיומה, ב-15 באוקטובר 1906, קיבל בית היתומים הסורי לבעלותו הפרטית כשני שלישים משטח חוותו המקורית (3,410 דונם), והיהודים קיבלו את היתרה (1,830 דונם). ב-30 בינואר 1907 סימנו הצדדים את גבולם המשותף ב'עמק הלימונים' (Zitronental), שנמצא בתוך, וקבעו שימוש חופשי בדרך פרטית שחצתה את השטח.⁸² מה היו האינטרסים שעמדו בבסיס העסקה וכיצד התגבשה? אשר למושל – הרי שאבחנתם הראשונה של הגרמנים, שמדובר בקנוניה שרקם רשיד ביי ('כדי לבצע את תכניתו האנוכיות עם היהודים'), היה לה על מה להתבסס גם לפי מקורות עבריים מהתקופה.⁸³ עיתויה הבהול של המכירה הפומבית נקבע בין המושל לנציג היהודי, כנראה על רקע דרישת השער העליון לדיווח על פעילויות הנדל"ן במחוז, וייתכן שכבר נודע למושל על סיומה הקרב של כהונתו בת השנתיים. רשיד ביי נהג לטעון שכל מעשיו חוקיים לחלוטין, אך הואשם בעשיית רווחי עתק בעסקאות מקרקעין ובשיתוף פעולה עם יהודים ברחבי המחוז.⁸⁴ היעדרות שנלר מהזירה הייתה עיתוי מושלם, מבחינתו, לבצע מהלך לטובתם.

80 SVSW No. 90 (20.10.1906), pp. 2-3. צרפנד־אל־עמאר (Sarāfend el amār), 'צרפנד הבנויה', הייתה כפר ערבי, כיום שטח מחנה צריפין. צרפנד־אל־ח'ראב (Sarāfend el charāb), 'צרפנד החרבה', נמצאה דרומית מערבית לראשונה, כיום שכונת יד אליעזר בנס ציונה.

81 ראו הערה 91 להלן.

82 SVSW No. 93 (20.3.1907), pp. 10-11. במהלך הצבת הגבולות ויתרו היהודים על מעט קרקע והגרמנים שילמו עבורה כ-1,700 פרנק. כן סיכמו הצדדים להותיר 1.5 מטר חופשיים משתי גדות הערוץ, לתיקוף אפשרי של אפיק הנחל.

83 אייזנברג הזכיר מכתב שקיבל מדיזונגוף המכיל מידע חשאי שנמסר מירושלים, ש'אדמת ביר סאלים עומדת להימכר לגרמנים וכי בירושלים עשו עיכובים שונים להמשיך הדבר ולהוציאו מידם, וכן מידע על אודות מעורבות 'החלונות הגבוהים' בדבר. ראו עבר הדני (לעיל, הערה 25), עמ' 144.

84 על רשיד ביי, ראו קושניר (לעיל, הערה 24), עמ' 72-73. במסמכי המיסיון בגרמניה נכתב שכאשר עזב הפקיד את הארץ, הגיע שללו עד 1.5 מיליון פרנק. ראו SVSW No. 93 (20.3.1907), p. 11.

עיריית רמלה תמכה, כך נראה, במכרז מהיר מטעמיה היא. מראשית אותה שנה (1906) היא הייתה שקועה בוויכוח משפטי מייגע עם חוות ביר סאלם, שהתחמקה בקביעות מתשלום מסים על נטיעות חדשות בהסתמכה על פרשנות מקורית של חוזה החכירה שהחזיקה. מחלוקת זו, שאליה נגררו גם הפחה והקונסול בירושלים, הובילה לצו מטעם קאימקאם יפו המורה לחווה לשלם לאלתר את חובותיה, אלא שאז המציא שפון טיעון בדבר שומות ממשלתיות שגויות, וכל הפרשה נפתחה מחדש. מכרז מהיר, שבסיומו תוגדר הבעלות על החווה על סמך חוזה חדש, היה פותר לעירייה את בעיותיה, אלה ואחרות, עם הגרמנים.⁸⁵

מבחינת היהודים, הרוכשים לא היו 'ארגון כי"ח רב העוצמה' אלא ארגון ציוני אחר, קטן אך נמרץ, שצץ בזירה – חברת 'גאולה'. זו הוקמה באודסה בשנת 1902 במטרה לרכוש קרקעות בארץ ישראל לצורכי השקעה ומכירה למתיישבים ציונים.⁸⁶ בתחילה פעלה מרוסיה והסמיכה, למשל, את אייזנברג מרחובות לפעול בשמה, אך כעבור זמן הקים אחד ממייסדיה, מאיר דיזנגוף, סניף קבע ביפו (1905).⁸⁷ העסקה הראשונה של 'גאולה' כחברה הייתה רכישתה של חטיבת הקרקע הדרומית לביר סאלם שנזכרה לעיל.⁸⁸ משם צפה דיזנגוף

85 רצף מסמכי המאבק המשפטי מצויים בג"מ, קג"י, החל מתעודה מספר 255 מ-22 בפברואר 2006 (מכתב הקונסול שמידט לרסלר) וגמור בתעודה מספר 890 מ-3 באוגוסט 1906 (רסלר לשמידט, תוצאות בדיקה בעיריית רמלה וסיכום). צו הקאימקאם בערבית, על נייר רשמי מתאריך 22 ביוני 1906, מופיע גם הוא שם. בפרוטוקולים של ההנהלה בקלן לא נכתב דבר על הפרשה.

86 יוסי כץ, 'גאולה תתנו בארץ: חברת "גאולה" לרכישת קרקעות 1902-1914', ירושלים: 1988, עמ' 182-184. לתיאור חלקה של החברה בתמונת ההתיישבות הכוללת ראו יוסי בן-ארצי, 'ההתיישבות העברית בארץ ישראל 1900-1917: מאפיינים גאוגרפיים יישוביים', ישראל קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה (ב), ירושלים: תשס"ג (1983), עמ' 174-175.

87 יוסי כץ, 'מאיר דיזנגוף', אצל צחור (לעיל, הערה 25), עמ' 138-142.

88 לתיאור העסקה הדרומית ראו מכתב דיזנגוף לאודסה מיום 25 במאי 1906, אצ"מ, חטיבה A/24/73/3. הוזכר שם 'שנעללער הגרמני' כחוכר קרקע מצרנית, שכאשר יסתיים חוזהו, תשוב העירייה של רמלה להיות שכנה לציונים ממזרח. המקור לא הזכיר כל הפרעה מצד הגרמנים למכירה פומבית זו, ואכן לשנלר לא היה כל עניין בה. ניתן לתקן הערכה שרווחה כך עד היום במחקר, כפי שצוין, למשל, אצל כץ (לעיל, הערה 87), עמ' 62. המחאה הגרמנית בפני קושטא כוונה נגד הניסיון למכור את קרקעות ביר סאלם בקיץ, מאחורי גבו של בית היתומים הסורי.

בחנות המיסיון והרהר באפשרות להקים על שטחיה מושבה עברית מרכזית שתגבש סביבה גוש רציף של התיישבות יהודית.

המוציא והמביא של חברת 'גאולה' במהלכיה במרחב העותמני היה אישיות יהודית מרכזית בירושלים – אברהם אלברט ענתבי (1869-1919).⁸⁹ הוא הגיע ארצה בשנת 1896, קיבל את ניהול בית הספר המקצועי של כ"ח בעיר והפגין בה מעורבות בעסקי נדל"ן (איור 3). כאיש משכיל ששלט בשפות המקומיים, הוא הפך לחביבם של הפקידות הממשלתית ואפנדים שונים והיה בעל מהלכים בקושטא. ענתבי הוא שארגן עבור החברה הציונית-רוסית את הרכישה דרומית לביר סאלם, וכאשר שמע שהמושל מזמין מתאודור שנלר לחץ חיצוני על השער העליון, הדליף ל'ועד המרכזי של חובבי ציון' באודסה את דבר המכירה הפומבית החדשה העומדת בפתח. 'גאולה' מיהרה לשגר משלחת סקר חשאית לביר סאלם, וזו סיכמה את ממצאיה בהערכה ששווי הקרקע שם הנו כ-33 פרנק לדונם. בעקבות הרוח החליטה החברה היהודית לקחת חלק במכירה, לכשתגיע.⁹⁰ ענתבי ידע על קשייו של המיסיון בביר סאלם, אך גם הכיר בעוצמת האגודה בארץ וידע על קשריה בצמרת הממשל הגרמני. שובו המהיר של שנלר שיבש את האפשרות למחטף, וענתבי, אדם מעשי, העדיף להמיר התנגשות חזיתית בהצעה לשיתוף פעולה בתנאים.

המיסיונר הגרמני והעסקן היהודי ביצעו עסקת מקרקעין סיבוכית, מיוחדת במינה לתקופתה. הם סיכמו על 'מכרז תפור' כדלקמן: 'גאולה' תפרוש מהמכירה הפומבית, ובית היתומים הסורי ירכוש לבדו מעריית רמלה – במחיר נמוך בהיעדר מתחרים – את הנחלה כולה. אחר כך ימכור המיסיון לאגודה הציונית – כעסקה פנימית – את חלקת הקרקע המוסכמת. ענתבי התחייב לשכנע את 'גאולה' לשלם לגרמני את המחיר שייחתם במכרז, ובלבד שלא יחרוג משיעור מרבי שנקבע מראש (28 פרנק לדונם). כן התחייב היהודי שיוכל להמציא לגרמנים, במהירות, קושאן על הקרקע בלוויית היתר לבניית עשרה מבני משק. תאודור שנלר נטל על עצמו את הטיפול בבעיית הרישום, שהייתה תלויה בזירה הקונסולרית. שני הצדדים חתמו על חוזה

89 מיכאל לסקר, 'אברהם אלברט ענתבי', צחור (לעיל, הערה 25), עמ' 280-286. לפעילותו ברכישות הדרומיות ראו מכתב דיונוגוף, 8 במרץ 1906, אצ"מ, חטיבה A/24/73/3. לדעתו של דיונוגוף על ענתבי 'הכול יכול' (כהגדרתו), ראו כץ (לעיל, הערה 87), עמ' 54.

90 ראו דוח המשלחת בראשות אייזנברג, י"ג בסיוון תרס"ה (16 ביוני 1905), אצ"מ, חטיבה A/208/1, עמ' 182-183. מהלכי הצד הציוני פורטו אצל כץ (שם), עמ' 66-72.

מקדמי וסימנו במפותיהם, טרם המכירה הפומבית, את גבולם המשותף העתידי. מפות מדידה מעודכנות שהיו בידי הצדדים – האחת שהכין הכומר, והשנייה שהכין מודד 'גאולה' יוסף טריידל – התגלו כזהות, והדבר סייע לעריכת הסכם מהיר.

המכירה הפומבית, לפי דיווחי שנלר, התגלתה כתהליך מורט עצבים ורב תהפוכות שהושפע ממתחים פנימיים בין הרשות המקומית ברמלה לבין המושל בירושלים, אך לבסוף הכול פעל כמתוכנן. לאחר חתימת החוזה בירושלים נמסר ל'גאולה' שהקרקע נרכשה במחיר 27 פרנק לדונם – פחות מ-80% מערכה הראלי – וזו השיבה למיסיון את התמורה עבור השליש הצפוני, כמוסכם.⁹¹

שלב רישום הבעלויות הציב שתי מכשלות: הראשונה – החוק העותמני לא הכיר באגודות רשומות כישות משפטית וחייב לרשום מקרקעין על שם אנשים פרטיים, והשנייה – חל איסור לרשום קרקעות על שם נתינים רוסים. כאן אפשר הקונסול הגרמני האוהד אדמונד שמידט (Schmidt) לבצע תכסיס משפטי, שעיקרו רישום השטחים על שם נתינים גרמנים.⁹² בית היתומים הסורי הציב את הכומר שנלר מזה, ו'גאולה' רשמה את פרופסור אוטו ורבורג מברלין, כנאמן מטעמה, מזה.⁹³ הקונסול הגרמני העלים עין מאי-התייצבותו של הרוכש

91 האירועים פורטו בכתב אישי של תאודור שנלר לגרמניה מ-24 בנובמבר 1906, ב-LKAS, K8, Bir Salem (ללא סימון). לדברי הכומר, מחיר הפתיחה של המכרז נקבע מראש עם הקאימקאם ועמד על 20 פרנק לדונם, אך נסגר על 21 פרנק לדונם 'לבקשת הפחה'. התקורה המנהלית לא צוינה במקורות, אך מקובל היה אז להוסיף למחיר את דמי הרישום ראשון, הכנת מפת המדידה, הצבת הגבולות, חפירת תלם הגבול ההיקפי, השוחד ('בקשיש') למקומיים ורווח אישי. מעוררת מחשבה אמירה לקונית של שנלר שם, שהמחיר של 21 פרנק לדונם 'לא נגע, דרך אגב, להסכם עם ענתבי'. ניתן להבין ממנה שלא רק ענתבי אלא כנראה גם הכומר הרוויח בפער התיווך שנוצר בין שלב המכרז לבין שלב ההעברה ל'גאולה', שכבר שילמה 27 פרנק לדונם. ראו הסבר דיונגוף לוורבורג מתאריך 19.12.1906 (צרפתית) באצ"מ L. 1/53.

92 שמידט (1855-1916) שירת בירושלים במשך תקופה ארוכה (1901-1916) ונחשב מקובל בקרב היישוב היהודי. ראו אליאב (לעיל, הערה 41), עמ' כג.

93 פרופ' אוטו ורבורג (Warburg, 1859-1938), יליד המבורג, חבר באגודת חובבי ציון הגרמנית 'עזרה', עמד באותה עת בראש 'הוועדה הארצישראלית (פלשתינה קומיסיון) לחקר פוטנציאל הפיתוח בארץ ישראל', שהוקמה על ידי ההסתדרות הציונית העולמית לאחר הקונגרס השישי (1903). להסכם שלו עם 'גאולה', ראו מכתב מאיר דיונגוף לאוטו ורבורג, 21 באוקטובר 1906, אצ"מ, L.1/53.

הציוני למעמד הרישום בקונסוליה כנדרש בחוק, ואף ניאות להכיר בחתימתו של ורבורג הנעדר – אדם שאותו לא ראה מעולם.

בדיעבד התברר שהיה זה חלון הזדמנויות נדיר שנפתח לפרק זמן קצר בלבד, הואיל והמושל עזב את הארץ מיד לאחר מכן (נובמבר 1906). כעבור מספר שבועות ניסו ענתבי, טריידל, ורבורג (הנעדר) והקונסול שמידט את תכסיס 'הרישום הגרמני העקיף' על רכישת נחלה בשם אל-מדיה (מודיעין) מזרחית ללוד, אך נכזבו.⁹⁴ המושל החדש עלי אכרם ביי (1867-1937) – ישר וממלכתי יותר מקודמו, מתנגד גלוי להתיישבות האירופית וסולד מתכסיסנות משפטית – השיב להם בשלילה נחרצת.⁹⁵

כאילו מידה נאנסו הגרמנים, מלכתחילה, להיכנע ללחץ של האגודה הציונית, כפי שנרשם בפרוטוקול המיסיון בקלן? התשובה איננה חד־משמעית. תאודור שנלר הכיר במגבלות ארגונו וכתב בסיכום הפרשה: 'ידעתי מה גדולה השפעת ענתבי אצל המושל ושהוא מסוגל, אם ירצה, להזיק לנו'. עם זאת היה הכומר אדם מעשי ונטול סנטימנטים בקשר לחובה לשמור על קרקעות הרובצות כאבן שאין לה הופכין. בעבר כבר ניסה להציע לאגודתו לממן מיזמים באמצעות מכירת חלקות מותרות בירושלים,⁹⁶ ובשנת 1903 אף חישב שהכשרתם של כל שטחי החווה עלולה לארוך בין עשר לארבעים שנה אם תתנהל באפיקי העיבוד המסורתיים, טווח לא מציאותי לנוכח משימותיו האחרות של הארגון. שנתיים אחר כך ציין גם היו"ר לודוויג שנלר לפרוטוקול הארגון שניתן לממן רכישה במושבה על ידי מכירת חלק משטחה ('הגדול מדי עבורנו') ליהודים.⁹⁷ עמדות אלה ניצבו בסתירה לתפיסתם של חברי קורטוריון מסוימים שסירבו, באופן עקרוני, לוותר על מקרקעין, ואף הזכירו את הבטחת האמונים שניתנה ליי"ל שנלר המנוח, עת העביר את נכסיו לאגודה, שקרקע בירושלים לא תימכר לעולם אלא במקרה חירום גורלי. כולם הבינו שקניית החווה כולה תעמיס נטל כספי חדש על קופת הארגון בגין מימון הלוואות ומיסוי מקרקעין.

94 רות קרק, 'הניסיונות לרכישת אדמות מודיעין (1882-1931): תפיסות, מניעים, תוצאות', קרק (לעיל, הערה 1), עמ' 111-112.

95 על המושל ראו קושניר (לעיל, הערה 24), עמ' 14-22 ו-28. למבט הכללי, כפי שנצפה מקושטא, ראו כץ (לעיל, הערה 87), עמ' 48.

96 SVSW No. 83 (14.12.1905), p.9 וגם SVSW No. 86 (13.2.1906), p.5

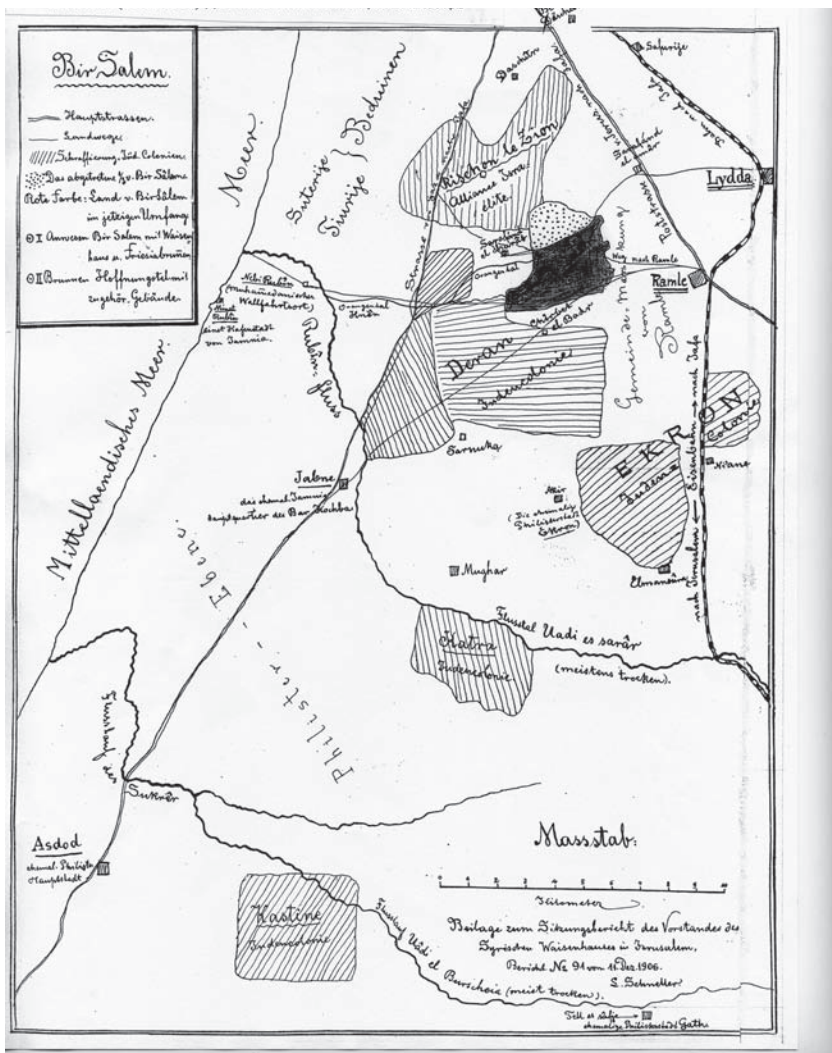
97 SVSW No. 79 (13.7.1905), p. 5

איור 4: מערך היישובים סביב ביר סאלם בסתיו 1905,

מפת תאודור שנלר ערב העסקה עם הציונים

מקרא: רקע מקוקו – קולוניות יהודיות; רקע אפור (במקור אדום) – ביר סאלם;
 רקע מנוקד – העיסקה; מרובעים – יישובים ערביים; קו הרכבת – בין רמלה ולוד;
 נחל רובין – חוצה בשטח אל הים התיכון.

מקור: נספח לפרוטוקול הנהלת "בית היתומים הסורי" בקלן SVSW 91 (11.12.1906)

תאודור שנלר ידע היטב על 'גאולה', כיוון שנציג מטעמה ביקר את שפון כבר בינואר 1903.⁹⁸ הכומר, יש לזכור, לא היה קוטל קנים גם הוא: יליד הארץ, דובר לשונותיה ונתיק בה יותר מכל מתחריו; נצר למשפחת מיסיונרים ארץ ישראלית ידועה שהכיר מקלי ראשון את אורחות המזרח; בוגר אוניברסיטאות אירופיות ודמות מפתח חינוכית בזכות עצמו. הוא עקב אחר התפתחות התנועה הציונית באירופה ובארץ, הביע הערכה חיובית באשר לעתידה, וכאדם מעשי אף קיים קשרים עסקיים עם גורמים בירושלים הקשורים בה.⁹⁹ הוא הכיר את המושבות העבריות שסבבו את ביר סאלם וקיים עמן יחסים תקינים (איור 4).¹⁰⁰ הוא ידע מיהו ענתבי, מה מעמדו ואת מי הוא מייצג, וייתכן שהשניים גם מצאו מכנה משותף כמנהלים של בתי ספר מקצועיים מתקדמים. גם אם רמז המתווך היהודי רמיזות מאיימות לקידום העסקה (אשר להן אין עדות במסמכי 'גאולה'), היה בכך מוצא נוח לכומר, שמבחינתו ויתר על קרקע פראית ומכבידה בצפון המושבה. ניתן לקבוע אפוא שטעמים פנים-ארגוניים הכריעו שבפרוטוקול המיסיון תיחוס העסקה ללחץ של כ"ח העולמית. הוקפד שלא לכתוב דבר על אודות שיתוף פעולה מרצון עם היהודים ולא לפרט בדבר האגודה הרוסית הזעירה שאך זה הופיעה. רבעון המוסד, 'השליח מציון', שדיווח לקוראיו במשך שנים על אודות המאמצים הנוגעים לביר סאלם, הסתיר גם הוא את פרטי העסקה ההיסטורית, אך מכתב ששלח דיזנגוף למקורבו עם גמר הפרשה משלים את התמונה:

הנני בא לבשרך כי היום קיבלתי את הקושאן על הנחלה, 2,100 דונם, שקנינו זה לא כבר ושנכתבה על שם הפרופ' ווארבורג. שם הנחלה בירסלם (באר-שלום) [...]; מעניינים מאוד תולדות הקנייה הזאת. האדמה הייתה ברשות האשכנזים 16 שנה בחכירה, ועתה לקחנו מהם 2,100 דונם והם בעצמם עזרו לנו בזה. המכירה נעשתה על ידי הכרזה [ביטוי

98 מכתב אייזנברג לדיזנגוף, ב' בטבת תרס"ג (1.1.1903), אצ"מ, A/208/1, עמ' 88-89. לב המכתב בלתי קריא עקב השחתת דפיו בשיני הזמן, וכך נותרו פרטי שיחתם של השניים עלומים.

99 משנת 1901 הפיק בית הדפוס של המוסד בירושלים חומר תעמולה ציוני למשלוח לרוסיה, ובשנים 1903-1908 גם את עיתונו של אליעזר בן יהודה, 'השקפה'. ראו: ג' גוררון, 'הטוב מכולם ב"אמנות השחורה' – בית הדפוס של המיסיון הגרמני של שנלר בירושלים בשלהי התקופה העותמאנית', קתדרה 138 (תשע"א), עמ' 10-83.

100 Ludwig Schneller, *Tröstet Jerusalem!*, Köln 1906, p. 53. מפה מיוחדת שהכין שנלר, אשר תיארה את מתווה העסקה בתוך מערך היישובים בשפלת יהודה, צורפה לפרוטוקול ישיבת ההנהלה של בית היתומים הסורי בקלן (11.12.1906) SVSW 91 (ראו איור 4). תיאור מילולי של המפה מופיע ב-4-3 pp. SVSW 81 (20.11.1905).

לא ברור בצרפתית, ג"ג] על ידי פקודה ממועצת הממשלה, ושם נאמר כי יקחו חלק בהקניה המה בית האשכנזים והיהודים¹⁰¹ (ההדגשה שלי, ג"ג).

שיתוף הפעולה בין המיסיון לציונים הניב הישגים נאים לשני הצדדים. ב'גאולה' ייחסו חשיבות לרכישה: היא זכתה לפרסום אוהד בקרב חוגי הציונות הרוסית, ואוטו ורבורג הסביר את פרטיה בוועידת ציוני אוסטריה בשנת 1907.¹⁰² 'גאולה' החזיקה בקושאן עם היתר בנייה לחמישה מבני משק, וכעבור שנה נמכרה הקרקע במחיר 35 פונק לדונם – הצלחה מסחרית כשלעצמה. ב-3 בדצמבר 1907 (כ"ז בכסלו תרס"ח) הקימה שם קבוצת חלוצים את מושב הפועלים באר יעקב [איור 5].¹⁰³

המברק ששלח הכומר תאודור שנלר לאגודתו בקלן, ב-16 באוקטובר 1906, ביטא את תחושתם הכללית של הפרוטסטנטים: 'רכישת ביר סאלם בוצעה בהצלחה. 1,118' [הכוונה למזמור תהילים קיח, א: 'הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו], ג"ג.¹⁰⁴ בית היתומים הסורי קיבל את הקושאן שעליו חלם קרוב ל-15 שנה, והכומר סיכם: 'ברור שיד אלוהים הייתה בדבר והסירה את המכשולים. הפחה עזר, היהודי עזר, הערבי עזר, הטורקי עזר – ואף על פי שכל אחד שמר רק על האינטרס האישי שלו – הרי [לבסוף] אלה שהפריעו לנו עד כה נאלצו לסייע לנו. את זאת עשה אלוהים, והיה הדבר כפלא בעינינו'.¹⁰⁵ בית היתומים

101 מכתב מאיר דיזנגוף, 28 באוקטובר 1906, אצ"מ, חטיבה A/24/73/3. אמירת המפתח 'הם בעצמם עזרו לנו בזה' מקבילה לאזכור מאוחר יותר (1908), כמעט פליטת קולמוס, ברבעון המיסיון, שהזכיר 'שליש משטח החווה שעליו ויתרנו (abtreteten) לציונים', בתוך: BAZ 1908 (2+3), p. 37.

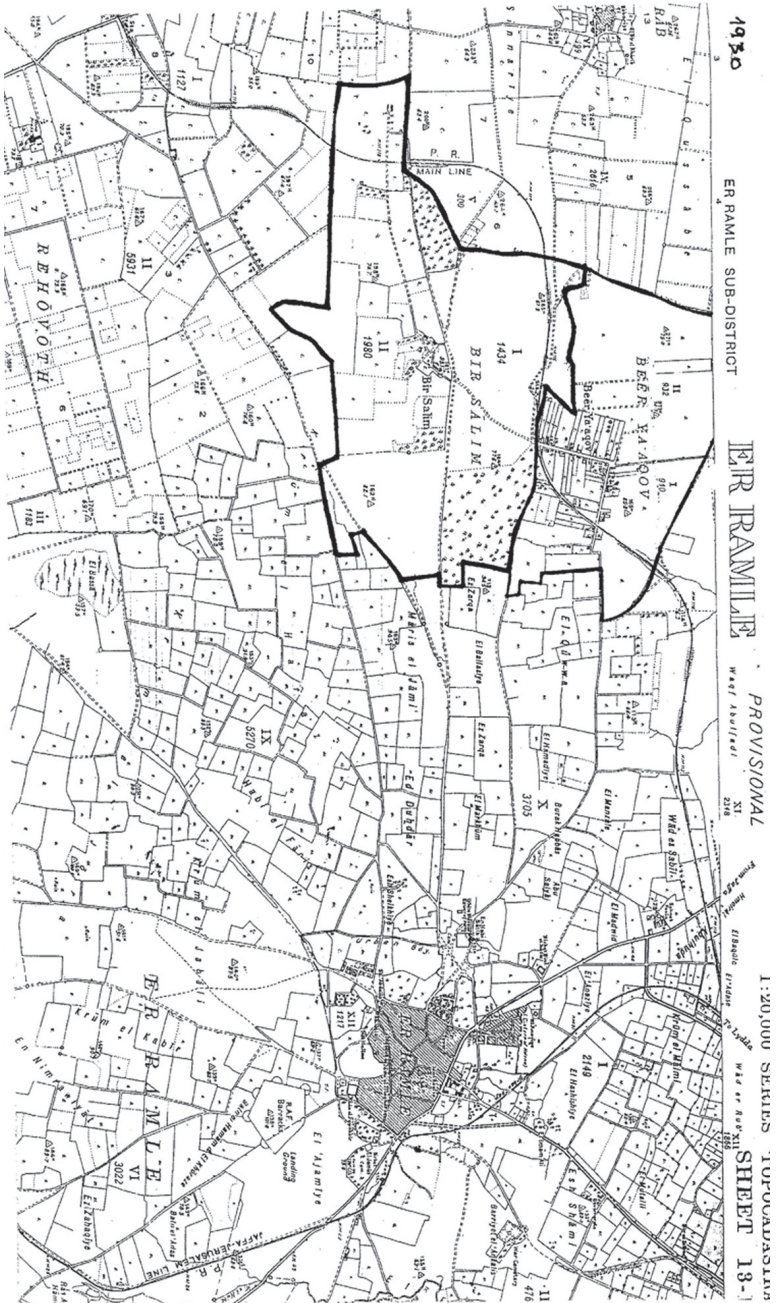
102 מאמר לקידום מכירת הקרקע פורסם בשבועון האורסאי 'עוורייסקאיא מוסל' ('המחשבה היהודית'), גיליון 11, מתאריך 21 ביוני 1907. עורכבו בו כל הנתונים הגאוגרפיים של העסקאות שנעשו בקשר לחווה, שאף כונתה בטעות 'ביר סאלים'. ראו יוחנן פוגרבינסקי, ספר 'גאולה' תרס"ד-תשי"ד, תל אביב: תשט"ז, עמ' 28-33.

103 צבי שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1903-1914, ירושלים: 1990, עמ' 314-316.

104 SVSW No. 90 (20.10.1906), p. 1

105 SVSW No. 91 (11.12.1906), p. 5

תכסיסנות ציונית. עובדה זו מעקרת אמירה מסלפת שהופיעה בספר מאוחר שחיבר לודוויג שנלר (1928), שקבעה שהפחה הסכים למכירה בתנאי שהמוסד יעביר לציונים 'שליש מאדמותיו המפותחות, השליש היקר ביותר [...] מעשה עוול בולט, נגדו חסרי אונים היינו'. דברים אלה נכתבו בדיעבד, לאחר שהשטח הפך לפרדסים בעיבוד יהודי, ובתקופה שבה הורעו היחסים בכלל בין הגרמנים ליהודים בארץ, ימי המנדט. ראו Ludwig Schneller, *Das Syriche Waisenhaus in Jerusalem*, Cöln: 1928, pp. 15-16

איור 5: שחזור גבולות כפר סאלם בתום העסקה עם היזינים 1907
 (רקעי: מפה מנדטורית מ-1930 המציגה גם את המושבה באר יעקב.)

מקור הרקעי: Survey of Palestine, Jaffa 1930, 1/20,000, Sheet 13-14 Er-Ramle

הסורי נפנה לקדם את המושבה כחוות פרדסים משגשגת ולפתוח בה, באישור מיוחד, פנימייה חקלאית קטנה לשלושים יתומים ערבים. ביר סאלם נכנסה לעידן חדש בתולדותיה.

סיכום

הימצאותו של המיסיון הגרמני של שנלר בשפלת יהודה הספיקה כדי לראותו כגורם מאיים, כביכול, על כוונות הציונות ולהאיץ עסקאות מקרקעין באזור. בפועל עסק הארגון הפרוטסטנטי בענייניו: בדוראן לא היה מעורב כלל, בפרדס יאסין אולי התעניין, ובהגיע רגע מתאים אף ידע לשתף פעולה עם הציונים בעסקה מורכבת על ביר סאלם.

מתינותו, אם לא לומר אטיותו, של המיסיונר הפרוטסטנטי בשפלה – פועל יוצא של מדיניותו ההתיישבותית המתנוונת – עמדה בניגוד לרוחו התזזיתית של גואל הקרקעות הציוני, שאף גלשה, עם הופעת ארגון 'גאולה', לקווים אגרסיביים יותר. רצף האירועים משקף יפה את תחילת התמלאותה של שפלת יהודה, במפנה המאה, במתיישבים חדשים ובמיזמים נוספים. המגע בין המיסיונר ליהודי – ערטילאי ומרוחק בתחילה – קיבל בהדרגה ממשות מתקרבת, והפך בסופו של דבר לקשר סימביוטי שהוליד עסקה משותפת באזור שמלאי האדמות הפנויות בו הצטמצם והלך.